

Stanford University Libraries

3 6105 128 021 404

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

Кубинський

ТВОРИ

ЛЕСЬ АРЗОКЕЛСЬКИЙ-99

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ.

КРАСНЕ ПИСЬМЕНСТВО.

Васильченко.—Оповідання, 81 ст.	25 к.
Вишня О.—Літературні усмішки, 25 ст.	25 к.
„Гарт“.—Альманах перший, 175 ст.	2 крб. 20 к.
Досвітній О.—Тюнгуй, новели з китайського життя, 139 ст.	1 крб. 20 к.
Короленко В.—Твори т. I,	—
„ „ т. II,	—
„ „ т. III,	—
Коцюбинський М.—Твори, т. I, 224 ст.	50 к.
Коцюбинський М.—Твори, т. II, 309 ст.	50 к.
Коцюбинський М.—Зарізяка, 29 ст.	10 к.
Коцюбинський М.—Кат, 32 ст.	10 к.
Коцюбинський М.—Коні не винні, 32 ст.	10 к.
Кулик І.—Зелене серце, 48 ст.	40 к.
Панченко.—До перемоги (декламатор) 336 ст.	1 крб. 40 к.
„Плуг“—Літературний альманах, 218 ст.	2 крб. 50 к.
Стефанік.—Кленові листки, 330 ст.	1 крб. 25 к.
Тесленко А.—З книги життя, 61 ст.	25 к.
Хвильовий.—Сині етюди (проза), 198 ст.	50 к.
Хоткевич.—Камінна душа, повість, 301 ст.	60 к.
Шевченко Т.—Кобзар, ювілейне вид., 332 ст.	50 к.

БІБЛІОТЕКА МОЛОДОГО ЛЕНІНЦЯ:

Винниченко.—Кумедія з Костем, 21 ст.	15 к.
Винниченко.—Федько-Халамидник, 207 ст.	45 к.
Винниченко.—Хто ворог, 32 ст.	15 к.
Грінченко.—Ксеня та інші оповід., 121 ст.	40 к.
Короленко В.—Діти підземелля, 43 ст.	8 к.
Рубакин.—Корали й Люди, 46 ст.	25 к.
Франко.—До світла, 39 ст.	15 к.

М. Коцюбинський

Т В О Р И

під редакцією і з переднім словом

академика

СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Том III

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
1924

Котюбинський, М.

[891.79(К.1.01)]

М. Коцюбинський

В ПУТАХ ШАЙТАНА
ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
1924

TK

РГЗ948

Кб А6

1924

Державний Трест „КИВ—ДРУК“.
Друкарня № 2. Пушкінська № 4.
Д. У. Д. № 684. Зам. ч. 541—5.000.

В ПУТАХ ШАЙТАНА

В ПУТАХ ШАЙТАНА.

Нарис.

Еменé сиділа долі на розпеченій землі свого подвір'я. Сьогодні Байрам, свято, мати пішла у хату переспати спеку, а батько, старий хаджі Бекір-Мемет-Оглу, як і всі правовірні, у-друге вже подавсь до мечету.

Навколо тиша. Лиш од села, з високого стародавнього мінарету, долітають скрипучі, як не-мазане колесо, згуки побожного поклику мулли:

— Ла Алла... іль Алла-а... Магомет расуль Алла-а...

Емене поклала голову на долоні, вперлась ліктями в коліна і дивилась.

Перед нею, мало не з-під ніг, збігали вниз по кам'яних горбах плантації тютюну й винограду. Рівні лінії кущів виглядали немов зелені рядки величезної книги, розгорненої до читання; плями тютюну зеленіли на тлі сірого каміння, як здорові лишаї.

Ще нижче, по пісковатій лінії берега, серед тінистих садків, білили розкішні віли «гяурів» з рядками чорних струнких кипарисів.

А далі було море.

Блакитне, сліпуче-блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і, делікатними тонами зливаючись з далеким небо-склоном, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить...

З правого боку горбатою тінню ліг в море. Аю-даг і мов спраглий у спеку звір припав до води.

Емене байдужно дивиться на знайомий краєвид: їй нудно. Вона дівчина—«киз»—і не для неї це невідоме, повне чар море: вона ніколи не перепливе його, як ніколи не переступить похмурої Яйли, що он-там, за батьківською хатою, за селом, грізно здимає до-гори кам'яні хребти, oddіляючи Аллахів край од сторони невірних.

Ще в будень, коли Емене, не покладаючи рук, садить тютюн, підгортає виноград, поливає городину, або пораяється коло набілу,—вона не почувує нуди; але в свято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молиться, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити.

Круг неї тиша і мертвота, як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашисть кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велитенської печі, дух іде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад Яйли. Блідий широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржитья небові: Алла-Алла!... Алла-Алла!...

Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає... На темних лапатолистих фігах завзято, мов сотні тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цікади. А проте тихо, а проте нудно од тих одноманітних згуків.

Емене докучило врешті сидіти на гарячій землі. З лінивими рухами одаліски вона потяглася, розпростувала гнучке молоде тіло, звелася й апатично обвела круг себе очима. Що їй

робити, чим заповнити святну нуду? Випадково очі її зупинилися на жабі. Велика, розчепірена, вона припала животом до теплої землі, підняла окату голову і випускає з себе згуки, раз жалібні, повні скарги й мелодії, то знов сердиті, буркотливі, немов усередині у неї, в її великому біластому череві щось клекотить.

Емене тихесенько, на вшпиньках почала закрадатися до одинокої, як і вона, ропухи. Але жаба помітила непроханого гостя і шубовснула у воду, витягнувши задні ноги та піднявши зо дна стовп намулу.

Дівчина стала над ковбанею й дивилась, як поволі осідав намул і вода очищалась. Але й це видалось їй нудним.

Емене скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна червоні шаравари й почала мити ноги. Сліпуче сонце осявало струнку постать татарки, граю на рудих, свіжо пофарбованих косах, жовтому халаті й червоних шараварах, а підмальовані чорним брови і червоні, теж пофарбовані, нігті на руках і ногах так і блищали до сонця, мов наведені політурою.

Дівчина хлюпалась у теплій воді, коли враз, глянувши на прибережні оселі, вона так і залякла, зігнута й зацікавлена. Те, що її зацікавило, було не що инше, як троє осідланих коней під ганком віли, а коло них татарин-провідник видимо чекав на когось. Та ось од білої стіни будинку одділились дві жіночі постаті, тонкі, високі, мов молоді кипариси, й підійшли до коней. Тут Емене не витримала, вискочила з води й без капців, мокрими ногами перебігла подвір'я, злягла на тин і цікаво виставила голову з-за дерева. Серце в неї тьохнуло: вона пізнала Септара—красу кучуккойського парубоцтва, завзятого провідника,

образ якого бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сміє й очей звести на свій ідеал, як це й пристало порядній татарській «киз». Але, тихо! Ось жінки підходять до коней. Септар підставляє долоню, жінка кладе на неї ногу, злегка торкається до його плеча і мов м'яч вискакує на коня... Тц... тц... тц... крутить головою Емене й чує, як гаряча хвиля крові б'є їй до серця й голови.

— Алла, Алла!—думає Емене,—ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеться на світі, ніж правовірним...

Грішні думки путаються в голові у дівчини. А нині Байрам, а нині свято! Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан і нашіптує неподобні думки, і хвилює дівочу кров... Він приковує очі її до того місця, де перед хвилиною бачила вона милого й таке—неподібне до власного—життя, і вона не може одірвати їх, хоч уже нічого не бачить там, опріч спустілого місця перед ганком віли...

За кілька хвилин тупотіння кінських ніг по дорозі збудило Емене з задуми. Дівчина стрепенулась, сквапно прискочила до частоколу на другому кінці подвір'я й припала лицем до шпари. Серце в грудях тріпалось, як риба в руці, а очі пожадливо захоплювали клаптик дороги, що виднівсь у шпарку. Але ще пусто на дорозі, нема нікого. Та ось задудніла земля, і показалаась кавалькада: попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому; поруч з останньою їхав Септар:

Емене так і їла очима провідника. А він, круто упершись рукою в бік, випинав золотом шиті груди й зухвалим, хижим поглядом оглядав жінку в синьому... На його гладко-голеному, червоному й блискучому, як стиглий помідор, виду, що виглядав з-під круглої з золотим верхом шапочки, малювалась зарозумілість з одтінком призириства

до жіноти, яка свідчила, що він добре розібрав смак провідницького життя та що не одна московська «бариня его любил... денга давал» і що він на ті «денга гулял». Емене любовалася його міцним, здоровим, як огірок, тілом, тісно затягненим в тонке сукно, його нахабним поглядом, який приймала за ознаку сміливості й лицарського духу. Він здавався їй ясним місяцем, що одбився в морі її серця та простяг блискучий шлях до щастя.

Враз при фіртці калатнув розбитий дзвоник. Емене здрігнулась, мов зловлена на гарячому вчинку, і забувши на капці, прожогом кинулась у сні. Дзвоник прохрипів ще раз. То був знак, що надходить чужий мужчина. І справді, ледве Емене встигла сховатися, як у двір увійшов її батько, старий хаджі Бекір в товаристві молодого різника Мустафи. З цим богобійним різником, що наскрізь пропахся овечим, лоєм, старий хаджі вічно мав справи, в яких будучність Емене грала не останню роль.

Саме в той мент кавалькада виїхала на найвищий пункт дороги, і ставна постать Септарова виразно вирисувалась на тлі блакитного неба. Хаджі Бекір глянув туди і його очі блиснули з-під чалми. Він підняв руку й, погрозивши нею в спину провідникові, хриплим голосом буркнув:

— Кеpek!.. (собака!)...

І сплонувши з огидженням у слід кавалькаді, він повів гостя на веранду, коливаючись на зігнутих, як у рахитика, татарських ногах та похитуючи головою, завитою в білу чалму. Та чалма, вкупі з білою довгою бородою, надавала йому вигляд старозаконного патріярха.

Емене підгледіла ту сцену і почула в серці образу.—«Кеpek! За що кеpek?»—думала вона,—за

те, що він не цурається гяурів, з ними їсть, п'є, говорить?.. Адже й гяури вірять в Аллаха!»...

Незвикла до думок голова її якось недобре працювала, зате серце її чуло, що тут щось не так, що справедливість не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини, не заробив при- зирства за свої вчинки. Вона, бідна невольниця, замкнена в тісних межах свого подвір'я, в загра- тованій, пильно стереженій від мужського ока жіночій половині—все-ж таки мала очі й диви- лась туди вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити іншого, ніж їхнє татарське, життя, не могла не рівняти того життя з влас- ним. Вона, наприклад, бачила там жінку—істоту вільну, товариша—не рабину мужчини, жінку, до якої належав, як і до мужчини, весь світ... Вона бачила, як та «невірна» жінка гойдалася на човні, сміялася, жартувала з чужими мужчинами, як вона гарцювала на коні, або лазила по горах та по лісах, заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка Аллахова, не сміє переступити й порога мечету, немов яке нечисте створіння... — «Кепек! кепек!» — ображено думає Емене й чує в серці жаль до батька і чогось зіт- хає, і знов шайтан нашіптує їй грішні думки, ка- ламутить спокій!

А з веранди, через загратовані вікна, чутно скрипучий, монотонний голос батьків. Старий хаджі може сотий раз оповідає свою подорож до Мекки. Мати прокинулася, брязчать філіжанки, пахне кавою.

— І прийшли ми до Мекки, до Ель-Хораму,— тягне-скрипить хаджі Бекір,—і запалало моє серце великим вогнем радости...

І враз яскраво, мов перед очима, уявляється Емене картина, яку вона колись бачила з вино-

градника і яка її сильно вразила. Там, над морем, під злотистими від заходячого сонця кипарисами, танцюють «гяури». Мов різнобарвні метелики пурхають дівчата по зеленому муріжку, а хлопці підбігають до них, обіймають отак впоперек, стискають руки... зазирають в очі і крутяться разом, як зірвані вітром квітки... Співи, сміхи, веселі поклики лунають по гаях, а в Емене росте серце і горять очі. Мов зачарована дивиться вона вниз. «Хіба гурії в раю веселяться отак з праведними»,—шепче вона і не може одірвати очей від дивовижного видовиська, не може насититися ним... Чудовий образ принесла вона тоді під батькову стріху, і той образ раз-у-раз оживає в її уяві й міниться, і грає барвами.

— І сподобив мене милосердний Аллах поклонитись Каабі й очистити гріхи свої, діткнувшись Есваду...—скрипить хаджі Бекір і покректує в одповідь йому богобійний різник.

Та Емене не слухає.

Очі її, як і думка, блукають десь по далекому, безкрайому морю.

А воно, невинне і чисте, як дівчина, в сліпуче-блакитних шатах, з низкою перлів-піни на шиї, радісно осміхається до берега і пеститься, і тупиться до нього, немов кохаюча істота. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів: чорні потвори, мов виводок чортів, випливають з глибини, перекидаються в повітрі, стрімголов пірнають в море і знов виринають, щоб наново розпочати веселі грища.

А ще далі, де лиш око сягає,—не знать, чи по воді, чи по небі—легкою тінню просовується пароплав з довжезним позад себе хвостом диму, і розпливається в блакитній далині, і чезне, як привид, як мара... Море дихає; свіжий, солоний

віддих його шелестить листвою, пестить обличчя, бадьорить груди.

— Емене! кель мунда!.. (йди сюди),—розтинається з подвір'я пискливий голос матері.

Значить, гостя вже нема, і можна вийти з хати,

Емене вийшла на поклик материн і мало не звалила з ніг двох європейок, що розмовляли з її матір'ю, очевидячки не розуміючи одно одного. Дівчата щось поясняли старій на мигах, показували на дім, на село, але все надаремне: стара не розуміла, хоч махала головою та удавала, що дуже добре тямить, чого вони хочуть. З бесіди, проте, нічого не виходило. Спочатку гості були збентежені, але побачивши, що їх старання йдуть на марне, весело зареготались. Це осмілило татарок. Емене, яка досі скоса поглядала на чужинок, підступилась ближче і почала оглядати їх з голови до ніг. Очі в неї розбігалися; все її цікавило у тих незнаних їй істотах. Спочатку вона злегка смикнула одну з дівчат за одягу, а далі зважила на руці важку косу і, з захватом поцмокуючи, промовила:

— Карош... карош урус...

Ті сміялись і не боронились.

Цілком осмілена; Емене просто накинулась на гостей; вона гладила їм руки, лице й волосся, зазірала в очі, плескала по плечах, тулила до себе, розглядала й обмацувала кожну дрібничку їх туалети. Поцмокуючи та похитуючи головою, вона приязно й прудко белькотала щось незрозумілою їм мовою. Стара татарка теж не одставала од дочки й незабаром європейки спинились немов у неволі у диких: вони почали вже боятися коли не за цілість боків, то за одягу. Не випускаючи їх з рук, татарки наносили їм усяких ласощів, частували їх кислим молоком з брудної посудини,

свіжим инжиром та смаженими на овечім лоу коржиками...

— Кушай, урус... кушай!—припрошували вони й заглядали їм у рот.

Коли гості відійшли, Емене ще довго дивилась у слід сміливим жінкам, що сами, без провідника-мужчини, прийшли з-над моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличчя.

І знов Емене сама, і знов їй нудно. Вона никає по подвір'ю, без цілі забігає в хату, скрізь шукає розваги або якого діла. Та діла нема, а для розваги у татарської дівчини один лиш ресурс: строї. На тому і скінчилося. Емене розчесала й заплела дрібушками свої червоні, як полонінь, фарбовані коси, накинула на себе новий халат з дивними арабесками й підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру, відповідно етикетові, ззаду нижче стану. Потому вона начепила на шию своє багатство—рясне намисто з золотих дукачів, а на голову накинула маленький фез, густо зашитий монетами. Легка чадра на плечі і червоні капці доповняли її туалету. Лишалось ще нарум'янити лице та звести до-купи фарбою дуги брів. Коли вона була готова, то виглядала, як індійський божок, і була дуже задоволена з себе.

Та на подвір'ї, куди вона повагом вийшла, нікому було милуватися красунею. Бідна дівчина зітхнула.

День уже гас. Бліде втомлене море ліниво хлюпало в беріг. Кам'яні шпилі Яйли рожевіли на небі, синій морок ховався по розпадинах скель, а ліси по схилу гір чорніли немов спалені.

Емене глянула до-гори, на село. Притулене до горба, воно виглядало, як величезний сцільник,

поставлений сторч. Ряди небілених хат з пласкими земляними покрівлями стояли один над другим так, що покрівля одного дому служила подвір'ям для другого. Серед ліса кольонок, якими були підперті піддашша, чорніли двері й вікна, немов входи до печер, а разом все те нагадувало нори річних ластівок на крутому березі річки. По пласких покрівлях сиділа купками жінота та, мов різнобарвні квітки, закрашала святними строями сіре тло голого села. Стара генуезька башта, облуплена й погрижена зубом часу, стоячи оддалік, грізно позирала з високости на татарське муравльсько, що ворушилось у її стіп.

Емене нагледіла врешті, кого їй треба.

— Фатьме-ее!—вереснула тонким, проймаючим голосом.

— Емене-ее!—почулася од села така ж пи-склива відповідь.

Емене жваво вхопила мідяний кухоль і пода-лася до «чішме»—по воду.

Вона бігла вгору, поляпуючи капцями по ка-менистій дорозі—струнка і зручна, як молода кізочка—і чула передсмак усіх дрібних спліток дріб'язного життя татарської жінки, з якими че-кала на неї біля «чішме» подруга. Однак на шосе вона мусіла зупинитись: знайома їй каваль-када чвалом проскочила повз неї,—попереду жінки, а за ними красунь-Септар, рівний, як кілок, з випнутими золотими грудьми, з нахабним, пев-ним у собі поглядом.

Кавалькада давно вже промчалась, а Емене усе стояла на місці та дивилась у слід їй, немов чекала, чи не вернеться її щастя, що зникає з-перед очей, та чи не візьме її з собою у шир-ший, вільніший світ, ніж заґратована жіноча по-ловина в батьковій оселі? «Кепек!»—пригадалось

їй згідне батькове слово і повна ненависти по-
стать хаджі.

Серце в неї упало, сльози закрутились в
очах...

* *
* *

В селі темно і тихо. Крамниці й ятки зам-
кнені, провідники розсідлали свої коні, всякі про-
давці «ямурта» (яець), винограду, чадр і іншого
відклали свої справи на будень; взагалі весь той
рух, що чигає на повні кешені гяурів, зупинило
свято. Муезин в-останнє проскрипів з мінарету
«ла Алла», і правовірні спочивають. Тільки не-
всипуще море бухає десь здалеку, немов незри-
мий велит видихає з себе денну спеку, та зорі
тремтять в нічній прохолоді, ховаючись одна по
одній за чорні, як хмари, шпилі Яйли.

У стін генуезької башти блимає світло.
Там у закопченій димом розколині, як у дуплі
великої деревини, вариться на розжарених ву-
глях кава. Круг вогню, підобгавши східнім зви-
чаєм ноги, сидять бородаті хаджі у великих за-
воях і прості мусульмани у фезах. Хаджі Бекір
займає почесне місце: він сидить попліч з мир-
шавим турком у білому халаті та зеленій чалмі.
То софта з самого Стамбулу і його мудрих та
святих річей зібралися послухати правовірні.

Усі мовчать, усі поважні.

Навіть красунь-Септар, що примостився од-
далік, склавши свої сильні, з духом кінського
гною, руки на батіг, якомсь не так гордо випинає
шиті груди, з меншим зухвальством позирає
навколо.

Вогонь бликами грає на червоних фезах,
осяває смагли обличчя. Мідяний імбрик сичить
на вогні, далеке море ритмічно бухає...

Та ось кава запарувала у малих філіжанках в руках у гостей—і софта почав.

Він говорив тихо, скрипучим, монотонним голосом, квітисто і довго. Він почав від Адама. Яскравими фарбами малював він колишню славу й велич татарського племені, його бої з невірними, в яких стяг Магометів обійшов мало не пів-світа. Він звеличав пишність і мудрість великих ханів, розчулився на згадку побожності правовірних і відкрив серце Аллаха, ущерть повне радістю й задоволенням з вірних слуг пророка Магомета. Як місяць серед зірок, як орел серед птахів—такими були мусульмани серед інших народів. Він прикликав у свідки одвічні гори, що в своїй непорушності бачили колишню славу великого народу, здавався на башту, під котрою сидів: вона пам'ятає ті часи, коли по стінах її спливала кров гяурів, а на шпилі сияв півмісяць...

Майстерно й поетично оповідав він усім відомі й усім дорогі легенди люду, викликав із мого тині святих і героїв, що покладали голови за віру й на славу Аллаха й Магомета. Тексти й пророцтва з корана переплітались у бесіді, мов у штучній сітці, з казками люду й чарівним запиналом покривали минушість. В чорних софтиних очах горів огонь, а бліде лице ставало ще блідішим. Правовірні слухали, скупивши увагу та в такт гойдаючись на підобганих ногах.

А софта вів далі.

Він пригадав усі кривди, які заподіяли гяури правовірним. Вони знищили їх царство, зруйнували їхні оселі, їхнє добро, цвітущий як квітка край обернули в пустиню. Де ті людські селитьби, де той нарід, що мов працююча комашня оселяв колись родючу землю? Його нема, його прогнав з власної землі ворог. «Погляньте,

—гукав він, обводячи навколо рукою,—руїна, все пожерли невірні!.. Вони залляли беріг моря, загарбали кращі землі, одтіснили рештки татар в гори, на камінь. П'ядь за п'яддю, ступінь за ступенем переходять татарські землі до рук невірним і скоро не буде місця для святого мечету, не буде де славити Аллаха й Магомета... та чи й буде кому? Старі звичаї ламаються, пропала чесність, простота, щезає страх божий... нечестиві заразили гріховними болячками правовірних... розпуста... ракія... ¹⁾ крадіжка навіть... Алла-Алла! ти бачиш!»

І блідий миршавий турок зняв руки до місяця, що саме вирнув з моря й облив усе синім світлом. В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінкання південного цвіркуна. В далеких гаях тоненьким голоском плакала сплюшка: сплю-ю... сплю-ю... Чорні гори стояли, мов привиди, й дивилися на злотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і мінився золотою лускою.

Софта зітхнув. У зітханню тому почувся ревно-ний жаль за могутнім колись краєм, уболівання над занепадом одновірного народу.

Але ще не все пропало. Ще милосердний господь заховав для правовірних землі, де гяур не має сили й не знущається над вірними. Над тою щасливою країною простяг свою потужну руку справедливий і мудрий султан і, як мати дітей, захищає підданих. Туди, серед одновірних і співплеменних, визволяться від гріхів, рятувати свою душу!.. Годі чекати на смертний час у цьому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде встати на останній суд серед грішного, чужого люду. Правовірні! Ста-

¹⁾ Горілка.

рий і малий, багатий і бідний, слабий і дужий,— отрусіть з ніг своїх порох нещасної землі, вступіть у сліди богобійних предків ваших, збирайте своє добро, своїх жінок і дітей і виселяйтеся звідси під можливу правицю правовірного монарха, ближче до святих мечетей, до посвяченої стопами пророка землі... І хай западеться ця загарбана гяурами земля, хай справедливий господь пошле з неба вогонь, спалить її й розвіє попіл по безкрайому морю! Ла Алла іль Алла— Магомет расуль Алла!...

І софта зняв руки й простяг над землею, немов прикликав на неї гнів грізного Аллаха.

У хаджі Бекіра горіла душа. Він дививсь на софту блискучими очима, він бачив спадаючий з неба вогонь, а там, за морем, в далекій перспективі, сяли перед ним мусульманські реліквії.

Настала тиша. Жар під баштою попелів і повний місяць з високости поглядав на зібрання.

Правовірні однак сиділи з спущеними очима і немов лукава усмішка блукала по їх смаглих обличчях.

— Ба,—думали вони собі,—гяур, гяур... А з кого ж ми живемо, як не з гяура?..

І пригадались їм всі нечисленні способи заробітків та баришів, які давали їм гяури. Пригадались усі ті «ямурта», виноград, молоко, підводи, провідники, «комірне і т. и., всякого роду «бакшіш», усі ті багаті жнива, що збирає з гяурів несіючи й не орючи татарин. Куди їм виселятись? по що? — питали вони себе і їх брала хіть в живі очі розсміятися мудрому, та несвідомому станові річей софті.

Однак вони мовчали.

Мовчанка врешті ставала прикрою, усім було ніяково, та визволив Септар. Він приступив

ближче, сперся своїми здоровенними ручищами на батіг і промовив до софти.

— Ти кажеш, чоловіче мудрий: виселяйтеся звідси... А скажи нам, чого це від вас, з Туреччини, тісниться до нас така сила обдертого робучого народу та відіймає від нас зарібки? Чого вони йдуть сюди, коли там добре? А ти нас кличеш туди... Гляди, чи стежкою правди слова твої ходять?... Ти кажеш—гяур, невірний, а у нас—багатий гяур більш важить, ніж двоє праведних... Гяур жиє і нам дає жити. У нас так: на Яйлу ходив—гроші заробив; по морю поплив—гроші заробив; гяура возив—знов гроші взяв... От і нині я маю п'ятнадцять карбованців,—і Септар брязнув у кешені монетою,—а що ти нам даси в Туреччині, де нема гяурів?...

І випнувши свої гаптовані золотом груди, він з нахабністю видивився на збентеженого софту, чекаючи на відповідь. Правовірні аж цмокнули. Правда, суцця правда! Він як вийняв їм з уст ті слова, які вони могли б сказати в відповідь софті.

Тільки хаджі-Бекірове серце спახнуло гнівом праведним і, мечучи блискавки з очей, він тримнув на Септара:

— Мовчи ти, поганий наймите гяурів!

Та Септар не змовчав.

— Ей, старий, я знаю—тебе заздрощі хапають на мої зарібки, яких ти через власну запеклість не маєш...

Ах, це була правда, глибоко, старанно за-таєна правда,—і хаджі не витримав. Забуваючи на свою повагу й гідність хаджі, він схопився з місця і все своє обурення виплюнув у лице Септарові:

— Кепék! асмá кепék!.. (псе! скажений псе!).

Очі в провідника налялися кров'ю й вилізли на верх, як у барана. Здавалось, діло скінчиться погано, але Септар переміг себе.

— Ей, старий! пильнуй своєї бороди, коли присвятив її!—погрозив він хаджі і, круто обернувшись, відійшов, насвистуючи до танцю.

Софта отетерів. Чорні очі його стали круглими й великими, в них малювався жах. Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара, або грішник знайде собі могилу під руїнами башти, по каменю розібраної обуреним народом. Але все було по давньому: земля не розступалась, башта стояла на місці й навіть правовірні сиділи спокійно, немов нічого не сталося, немов вони цілком поділяли Септарові погляди. Ба навіть за хвилину почали розходитись, вимовляючись тим, що вже пізно, а завтра чекають на них справи...

Збентеженим, здивованим поглядом водив софта навколо себе—в голові його немов щось світало:

— Пута шайтана... пута шайтана!..—шепотів він зсинілими устами, звернувши бліде обличчя до обуреного хаджі Бекіра.

Але той в безсильній злості лишень плював та сипав прокльони...

Останніми покинули башту хаджі Бекір та софта.

Мов привиди ті сунулись вони по залитій місяцем вулиці, волочучи за собою довгі й головаті тіні. Сумні і розчаровані, виливали старі один одному свої жалі, й немов спочуваючи їм, зітхало оддалік море та тоненьким голоском плакала в гаях сплюшка...

1899.
Чернігів

HA KAMEHI

НА КАМЕНІ.

Аквареля.

З садинок на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видко було і море, і сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і тислась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душевне повітря літньої днини приймало м'яккі сині тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солоня прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, мостились біля вікон, або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежучи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братові: «Джепар... бір кавé... ёкі кавé»¹⁾, а сам вихилявся у двері, щоб одітхнути вохким холодком та зняти на мить з голеної голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у комінку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий «каймак»²⁾, Мемет вдивлявся у море.

— Буде буря! — обізвався він, не обертаючись. — Вітер дужчає — он на човні збирають вітрила...

¹⁾ Одна кава! дві кави!

²⁾ Піна на каві.

Татари повернули голови до моря.

На великому баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривались з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

— До нас повертає,—обізвався Джепар,—я навіть пізнаю човен—то грек сіль привіз.

Мемет теж впізнав греків човен. Для його це мало вагу, бо oprіч кав'ярні він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить—сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішилися вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря.

Сине море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивоусий грек та молодий наймит-дангалак, стрункий і довгоногий вибивалися з сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю, а дангалак почав швидко роззуватися та закачувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі?—крикнув грек на дангалака.

Замість відповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і поніс на беріг.

Його струнка фігура у вузьких жовтих штанях та синій куртці, здоровий засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки у легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусів ловити мент, коли човен опускався в рівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес з ланцюга, а Алі усе бігав од човна на беріг і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни. Часом Алі пропускав зручний мент і тоді хапався за бік баркаса і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на беріг. Навіть у селі, на пласких дахах осель, з'являлися, не вважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як барвні квітки на грядках.

Море де-далі втрачало спокій. Чайки знімались з одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море стемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались до купи і мов брили зеленкуватого скла непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірях. Грек часто озирався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на беріг, увесь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала з дна моря на беріг каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дні з таким гуркотом, наче

там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за яких пів години перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбірався до мішків з сіллю. Татари мусили відступити назад, щоб не замочити капців.

— Мемет!.. Нурла!.. допоможть, люде, а то сіль підмочить... Алі! йди ж туди,—хрипів грек.

Татари заворушилися, і поки грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний, ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне і коротке, як далекий постріл гармати. На небі сірим павутинням снувались хмари. Розгойдане море, вже брудне і темне, наскакувало на беріг і покривало скелі, по яких потому стікали патьоки брудної зпіненої води.

— Ге-ге!... буде буря!...—кричав Мемет до грека,—витягай на беріг човен.

— Га? що кажеш?...—хрипів грек, намагаючись переокричати шум прибою.

— Човен на беріг!—гукнув що-сили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і рику хвиль почав розпутувати ланцюг, ув'язувати мотуззя. Алі кинувся до цепу. Татари скидали капці, закачували штани й ставали до помочі. Врешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар з галасом витягала з моря, серед клекоту й піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль.

Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з пласкими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

Зате за селом, в далекій перспективі, одкривався чарівний світ. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сивої мли, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця, або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велитенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар, у млу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток—і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпильях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудю дикого каменя, і тільки рядок струнких дівчат, що вертали од «чішмэ» ¹⁾ з високими кухлями на плечах—оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами,

1) Фонтан.

одбиваючи в собі їх зелень, барвні халати татарок та голі тіла дівчор.

— Алі!—гукнув грек,—поможи зсипати сіль.

За ревом моря Алі ледве дочув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребнями, од яких з лускотом одривались довгі китиці піни і злітали до-гори. Буруни йшли невпинно, підбірали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали беріг, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула його на паль. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав—та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен далі і прив'язати знов. Грек був такий сумний, що хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару; при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом. Врешті Алі, зваблений вогнями в селі, намовив грека зайти у кав'ярню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена і з боку моря село було одрізане од світа.

Вже з полудня хвиля почала спадати і Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустинку на голові дангалака, а він порався коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна у богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем вогонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишився на баркасі і навіть лагодився ночувати при човні, та Мемет покликав у кав'ярню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

В кав'ярні було затишно. Джепар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів огонь. Коли Мемет будив брата покликом: «кав'є!»—Джепар здригався, схоплювався і брався за міх, щоб розбудити вогонь. Вогонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара свіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких оббитих китайкою ослонах, сиділи татари; в одному місці грали в кості, у другому в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Кав'ярня була серцем села, куди збігались усі інтереси людности, усе те, чим жили люде на камені. Там засідали самі значні гості,—старий суворий мулла Асан, в чалмі і довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний і упертий, як ослик, і за те усі його поважали. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, що мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний «юзбаш» (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеликого закинутого села, хоч це не заважало їм ділитися

на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що було з-під скелі і стікало течійкою як-раз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села пускала її на свої городчики, у другої боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю. Дві найбагатші й найбільш впливові особи в селі мали города на ріжних боках течійки— Нурла на правому, юзбаш на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамовував потік вище, одводив його до себе і давав воду свому куткові. Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи на родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі та розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з призирством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав города і як комерсант стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, бликував неспокійний вогник. Він вічно був чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз-у-раз бігав у крамничку, у льох, то знов до гостей. Часом він бігав з кав'ярні, піднімав лице вверх, до пласкої покрівлі, і кликав:

— Фатьме!..

І тоді од стін його дому, що здіймався над кав'ярнею, одділялась мов тінь, завинена у покри-

вало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй на верх порожні мішки, або щось наказував різким скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці—і тіль зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а ясно-зелене «фереджé»*) складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шараварів. Вона спускалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фереджé так, що тільки великі, довгасті чорні очі, вимовні як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, мов єгипетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій, як скло, і як скло дзвінкій хвилі, і в гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивились на нього навіть з філіжанки чорної кави.

Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під одиноким деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли стрічались з красуном-турком, потому паленіли, йшли швидче й шептались поміж

1) Плащ.

себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смирни, примощувався під кав'ярнею або де-інде і розмовляв з рідним краєм сумними хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь—мужську, звичайно. Їй зрозуміла була пісня сходу і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невідразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

— О-ля-ля... о-на-на...

З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів-гір, з другого лягло долі погідне море й зітхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою...

— Оля-ля... о-на-на...

Ті, що дивились згори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом протягнену руку, що попадала під промінь місяця, або тремтячі у танці плечі, і слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни:

— О-ля-ля... о-на-на...

Фат'ма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люде, де були свої звичаї, де лишились подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, і забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люде, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світа, нема доріг навіть звідси.

— О-ля-ля... о-на-на...

Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забірає єдину прибережну тропу... Тут тільки море, скрізь море. Вранці співають очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує спокоем, в негоду плює на беріг і б'ється і реве, як звір, і не дає спати... навіть у хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од його не втічеш, не сховаєшся, воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрочиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом,—здається, нема його, щезло,—а під туманом все-таки б'ється, стогне, зітхає—ось як тепер-о!...

Бу-ух!.. бу-бух!.. бу-ух!..

— О-ля-ля... о-на-на...

Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе... Лізуть вгору довгі, подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять в хату, сідають на серце—навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер....

— О-ля-ля... о-на-на...

Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, притуляється до дерева і дивиться на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця—немов сподівається, що побачить його очі—великі, чорні, гарячі, які їй сняться... Там на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка—гірський крокіс...

— О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць над морем...

— Ти здалеку?

Алі здригнувся. Голос ішов з верха, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фатьма стояла під деревом, тінь од якого вкривала Алі.

Він спаленів і заїкнувся.

— З-п-під... Смирни... далеко звідси...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка й не пускала од своїх.

— Чого забився сюди? Тобі тут сумно?

— Я бідний—ні зірки на небі, ні стебла на землі... Заробляю.

— Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

— Весело... У нас в горах також весело... музики, дівчата веселі... у нас нема моря... А у вас?

— Близько нема...

— Йдхтер¹⁾? І ти не чуєш у хаті, як воно дихає?

— Ні, у нас замість моря—пісок... Несе вітер гарячий пісок і ростуть гори немов горби верблюжі... У нас...

— Цсс!...

Вона наче ненароком висунула з-під фередже білий випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні й рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море і лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїшся, ханим²⁾, розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче...

— Він нас заб'є, як побачить!

— Як він схоче...

¹⁾ Нема?

²⁾ Пані, хазяйка.

* * *

Сонця не було ще видко, хоч де-які шпилі вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сону. Нурла спускався з Яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішавсь, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась з гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лобатими, головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятавсь, повернув їх у другий бік і зупинивсь аж перед кав'ярнею. Він знав, що Мемет там ночує, і шарпнув двері.

— Мемет, Мемет, кель мунда! (йди сюди!).

Мемет, заспаний, скочив на ноги і протирав очі.

— Мемет! Де Алі?—поспитав Нурла.

— Алі... Алі... тут десь...—і він обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма?

— Фатьма?... Фатьма спить...

— Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов через кав'ярню й виглянув на двір. На дорозі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море.

Мемет вернувся до Нурли.

— Чого ти хочеш?

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втікла з дангалаком... я їх бачив, як повертав з Яйли.

Меметові очі полізли на-верх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив з хати й ко-

ливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях на-верх.

Він оббіг свої покої й вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма-ан! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота.—Са-алі... Дже-па-ар!.. Бекір! Кель мунда!—Він обертався на всі сторони і скликав, як на пожежу:—Усе-Ін!.. Мустафа-а!...

Татари прокидались і з'являлись на пласких покрівлях.

Тим часом Нурла помагав знизу:

— Асан!... Мамут!... Зекерій-а-а!... — волав він не своїм голосом.

Сполох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні.

Нурла поясняв, що сталося.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно і легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голову у сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено не тільки Маметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злидений, мерзенний дангалак, наймит і заволока... річ нечувана! І коли Мемет виніс з хати довгий ніж, яким різав вівці, і, блиснувши їм на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним налягаючи на праву ногу, поспішавсь різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалось і пекло камінь. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як кольонка мандруючих мурах. Передні мовчали і тільки ззаду рядка сусіди перекидались словом. Нурла виступав з рухами гончого пса, який нюшить вже дичину. Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагрілися вже, як черінь печі. По їх голих випнутих боках, то круглих, як велитенські шатра, то гострих, мов закляті хвилі, слався м'ясистим листом отруйний молочай, а нижче, туди їк морю, сповзав поміж синаві груди каміння яро-зелений капорець. Вузенька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіря, щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі. Там було вохко й холодно, і татари піднімали фези, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч—розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі і чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випірала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч вмірала, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої Яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього селяця—

Суаку—та не втікли морем. Правда, і Алі, і Фатьма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх лабиринті—і на це рахувала погоня. Проте, хоч до Суаку лишилось не багато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вохкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускалися в провалля, або залазили на гору, дрібні колючі каміння сипались їм з-під ніг—і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинилися. Зате Мемет поривавсь наперед з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і шкитильгаючи то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнився—це було очевидячки. Проте йшли. Кілька раз кривий берег Суаку блиснув їм згори сірим піском і зник.

Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинився. Всі озирнулись на нього, а він не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море.

Там з-за скелі, на один мент мигнула червона голівна пов'язка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони ззирнулись—їм прийшла до голови одна думка: як би вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже план; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін,—з четвертої скеля стрімко спадала в море.

Всі стали обережними, як на влогах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнувся з-за ка-

меня краєчок зеленого фередже, а за ним злавив на гору, немов виростав з скелі, стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду—зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велитнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі очевидячки заблудився і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядались на кручу, шукаючи стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жахнулась і скрикнула. Фередже зсунулось з її голови і впало до долу, а вона з жахом втопила очі в налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї з-за каменя. Алі озирнувся, і в ту ж мить з усіх сторін полізли на скелю, чіпляючись руками й ногами за гострі каміння, і Зекерія, і Джепар, і Мустафа— всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали, з грудей їх, разом з гарячим віддихом, вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростувався, уперся ногами на камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лица, блілого й гордого, біла звага молодого орла.

Тим часом за ним, над кручею, кидалась, як чайка, Фатьма... З одного боку було ненависне море, з другого ще більш ненависний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу й гострий різницький ніж, яким він різав вівці. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають

музики, і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти... Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу... Синій халат в жовті півмісяці похилився по-за скелю і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жажнулись: ця проста й несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад нього. Як вовк поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби—і вся ця хвиля лютости раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту ж хвилину його збили з ніг, і падаючи він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому межі ребра. Мемет колов куди попало, з нетямою смертельно ображеного і з байдужністю різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фереджé.

Мемет був п'яний. Він хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими і зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алі за ногу й поволік.

За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись вниз та злазячи на гору, розкішна голова Алі, з обличчям Ганімеда, билась об гостре каміння і спливала кров'ю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях і тоді здавалося, що Алі з чимсь згоджується й каже: «так, так»...

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі пласкі покрівлі вкрились барвними масами жінок та дітей і виглядали, як сади Семирамиди.

Сотки цікавих очей проводили процесію аж до моря. Там на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфин з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, як перса дівчини, кидала на беріг тонке мереживо піни. Море зливалося з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси, до сірих нагрітих громад Яйли.

Все осміхалось.

Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при трівожних жіночих криках, що неслися з села, з пласких дахів, як зойк морських чайок, дружно зіпхнули човен в море.

Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруг його, плюскала в боки, бризкала піною й потиху, ледве помітно, односила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі...

Січень 1902.
Чернігів.

ЦВІТ ЯБЛУНІ

ЦВІТ ЯБЛУНІ.

Етюд.

Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом, віддиху, що, здається, сповняє собою весь дім. Там, у жінчиній спальні, вмірає моя дитина. Я хожу по свому кабінеті, хожу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи—вгорі темний, похмурий, важкий, під ним—залитий світлом, з ясними білками й з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо ріже око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!.. А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчину, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтулює спечені губи й ловить повітря. Оте мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само відкриває рота. Таке покірливе тепер, коти-

нятко... Це мені крає серце. Коли б швидче кінець!...

Я прислухаюсь. Найменчий шелест, або стук— і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь, або хтось раптом скрикне—й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. В ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як воно дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце й б'ється живчик. Я знаю—то тривога. Вона держить в своїх обіймах навіть хатне повітря й так хочеться вибитись з-під її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..

А я хожу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене сами, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок. У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття зв'язку з далеким минулим, з життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюддя обіцяє боронити спокій твого сону... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною романа, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом з великого міста у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати... Ціле море дерев у цвіту... м'якими чорними хвилями котиться навкруги... Спить містечко, як

купа чорних скель... Ні згука, ні бліка під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеться оддаль глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня... Яке це нове для Христини, невидане... Вона відчуває...

Я стрепенувсь. Боже! що зо мною? Чи я забув, що у мене вмірає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка... Мені самому сперло віддих у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, наче їй від того легше буде... Х-ху!

Однак мене морозить... Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілі, і щелепи трясуться... Я не спав три ночі... мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину... І мені так жалко стає себе, я такий скривджений, такий бідний, самотній, я ввесь кулюся, лице моє жалібно кривиться і в очах крутиться гірка сльоза...

Що то? Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами... Кінець?

Я завмер на місці й серце моє стало. Щось переливається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу цю зтурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчється по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа!...

І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерті... Куди мені втікти од того свисту, де мені подітися? Я не маю вже сили слухати його... А тим часом я цілком певний, що я не вийду з цієї хати, бо я не можу не слухати його. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я хожу і мучусь, і у мене всі жилки болять од того свисту...

Вже пізно. Лямпа починає чадити й гаснути. Я чую, що тріщить гніт, і бачу, як блимає світло— то підіймається, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у цю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх—який я став забобонний! Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лямпу. В хаті стає темніше, пропали бліки й різкі тіні, на всьому ліг сірий сумний кольорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги по-між сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь. Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, сторонне, не важне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якись голоси говорять в мені. «Чи не хочете оселедця?» Що? якого оселедця? Я не задумуюсь над цим. Хтось чужий поспитав—і так воно лишилося. «Гідрохінон... гідрохінон... гідрохінон...» Чогось це слово мені вподобалося, і я повторяю його з кожним кроком і боюсь пропустити в йому якийсь склад. Воно якусь дивну полегкість робить моїм гарячим очам, вони спочивають, солодко спочивають і перед ними починають простягатися довгі зелені луки з такою свіжою травою... Не чую свісту, затихло калатало...

Цигари в столовій пробили другу. Голосно, різко. Ці два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільотини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в гд̄рі, коли ви що-хвилини сподіваєтесь якогось лиха, і душа ваша напружена, мов струна на струменті, ражу вам зупинити дзигари. Як що ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте

за них, вони нагадують про себе, як цей падає на голову. Вони байдуже рахують терпіння й довгими стрілами-пальцями н жають хвилину катастрофи.

З-перед очей моїх пропали зелені луки, знов почув далеке калатало.

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і досі було: так само вигинається од руху повітря жовте полум'я свічки, так само хилитаються тіні й висить морок, а проте є щось нове. Певно сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я хожу з кутка в куток поміж непотрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому нема найменшого горя. Що ж, смерть—то й смерть, життя—то й життя!..

Двері од кабінету рипнули і в хату тихо входить лікарь. Хороший, давній друже! Він тільки що з спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його. Нема рятунку? Нема,—кажуть його чесні очі. Він непотрібний, і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благання і надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

Потому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нішниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке мняке і тепле. Все це я бачу. Все це я бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхрістані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче

крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається не-
висловлена думка: «Не плач. Не все пропало.
Ще у нас будуть»... А, подлість!.. Як може ро-
дитись така потіха під свист здушеного смертю
горла? Оленка вмірає... Ні, це не може бути...
Це дико... це безглуздо... Хто її забирає? Кому
потрібне її життя?.. Хто може виточити кров
мого серця, коли я ще живий... мою Оленку, мою
радість, мою дитину єдину... Ні, не може того
бути... не може бути... А, це безглуздо врешті,
кажу я!...

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні,
метнула туди, а я кидаюсь по хаті, як зране-
ний звір, і в непогамованій злості розпихаю меблі
й хочу все знищити. «Це подло, це безглуздо»,—
кричить в мені щось, і зуби скриплять од скри-
того в серці болю. «Сто чортів! це насильство!»—
бунтує моя істота. «Це закон природи»,—гов-
орить щось ззаду виразно, але я не слухаю і бі-
гаю по хаті. З моїх уст готові зірватися грубі
слова лайки, і я говорю їх, говорю у голос і сам
лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводить, хо-
лодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, за-
криваю очі долонею... А-а!

Я сижу так довго.

Чи то мені здається, чи справді свист тих-
шає? Що ж воно—кінець? Але жінка мовчить,
не чуто плачу. А може їй легше! Може їй легше,
моїй дитині! Може все минеться, вона засне і
завтра її очки будуть сміятися до тата? Хіба ж
це не можливо? Хіба ж я сам, як був дитиною,
не вмів уже, навіть лікарі од мене одмовились,
а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку
можна вблагати!...

Свистить? Ні, справді наче легше їй дихати...

Коли б тільки заснула. Коли б заснула... То я мабуть помилився при прощанні з лікарем. Він не міг би дивитись так сміливо мені в очі...

Раптом дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь на-осліп, все перекидаю, б'юсь руками об двері, наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки... Я все розумію. Аж ось кінець.

Ну, з тою мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За поміччю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її з спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться бідна.

А я біжу в спальню. Чого? Хіба я знаю. Щось тягне мене. Я стаю на порозі й дивлюся. Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у гарячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих ряднах лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столі, не згашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долі воду, й блиск свічки на пляшці з лікарством... Щоб не забути... щоб нічого не забути... ні тих ребер, що з останнім диханням то підіймають, то опускають рядно... ні тих, мерт-

вих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплому запаху холодючого тіла, що виповняє хату. Все воно здається мені... колись... як матеріял... Я це чую, я розумію, хтось мені говорить про це, хтось другий, що сидить в мені... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю цю картину смерти на світанні життя... Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ця свідомість раниць моє батьківське серце... Я не витримаю більше. Геть, геть з дому, яко мога швидче...

Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лица. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсипаються і тихо падають до долу. Хіба не так сталося з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкості капають у-слід за платочками, а я з жалем дивлюсь на непотрібну мені зелену чашечку, що лишилась в руках...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж—сталося. Факт. Може їй лучче тепер. Хіба я знаю?

Факт!.. А як трудно повірити мені цьому фактові, погодитися з ним. Ще недавно, усього шість—ні, п'ять день, як вона бігала тут, у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно—просто, здається, вчора було—стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет.

Ми держались за руки, підняли до-гори голови і слухали, як грають в цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер...

Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись з її вигадок.

Коли я чесавсь щіткою, вона називала те «тато замітає голову», мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери *p* і замість «стидно», казала—«стиндо».

Хіба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати «на добра-ніч», в коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одягу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поцілунка розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі,—моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.

Яка то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? Я цікавлюся. Я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали— і в першій хаті, в яку вступаю, в гостинній, на-тикаюсь на стіл, а на ньому...

То ти тут лежиш, моя маленька! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість...

Я обкладаю її цвітом яблуні зо всіх боків, за-сипаючи тими квітками, такими ніжними, та-кими чистими, як моя дитина.

Потому дивлюся на неї.

Вона лежить, простягши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла сукеночка і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішилася ними.

В її головах горить світло. Це чудне, неприродне, бліде, мов мертво, світло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.

Я дивлюсь на це воскове тіло, і дивний настрій охоплює мене. Я почуваю, що воно мені чуже, що воно не має жадного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь другим, живим що лишилось у моїй пам'ті, відбилось там золотим промінням...

А моя пам'ять, той нерозлучний секретарь, мій, вже записує: і цю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій...

Я знаю, на що ти записуєш усе те, моя мучителько! воно здасться тобі... колись... як матеріял...

Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?

1902.

Чернігів.

FATA MORGANA

ФАТА МОРГАНА.

(З сільських настроїв).

ЧАСТИНА ПЕРША.

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а в середину з лускотом посипались тинк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася і заросла травною, в порожніх будинках її раз-у-раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, на-півприкриті молодими бур'янами, гнілі трухляві жолоби і чорні діри-вікна, з яких немов щось виглядало,—Андрій згадував колишнє. Яка-небудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром, або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею!—казав він у голос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили униз фабричні будинки.

Вліво од Андрія грав на сонці срібними брижжами ставок, немов риби купались у ньому, а за

ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро-зеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На видно-крузі, в далеких околишніх селах, білили дзвіниці.

Був соняшний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мельодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!..

«Вони»—були німці чи чехи, а може й жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось-ось невидко, як наїдуть пани, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все ж ближче до панів, бо третється коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, «пане добродзею», чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мушиш! Та! велике щастя—латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля... а їсть не краще за того, що нічого не має... Хазяї!..

Андрій з призиством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін—бери гроші...

І він тоді пив пиво... На готові... Чисте, золоте, холодне пиво... Тьфу!.. аж слина котиться...

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де б вона заробила стільки?!.. І швидче віддала б ся. Авже-ж... Та же то гурт,—знайшовся б такий, щоб посватав. Апаратчик або й слюсар... Нехай стара не дурить голови ні собі, а ні дівці; хазяйський син не візьме убогої,—не такий світ тепер. Авже-ж...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря...

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива...

Останні дзвони завмерли в повітрі: З церкви виходять. З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он іде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а про те й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепка з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов, саме з Пилипівки.

— Га-га-га! Ось де він править службу божу. Здоров!..

Грубий голос іде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає з-за похилого баркану.

— А ви ж думали—де? Дай, боже...

— На дідька б лисого сидів я тут—вже краще у Менделя... Цапин син, привіз свіже пиво, коли не бреше... Я таки казав йому—бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твому...

— От купіть, тоді й розкушаємо, яке воно...

— Бодай ви всі повиздыхали по такій правді, як держите свіже пиво... А що, думаєте, не куплю? Ходім, вип'ємо, бий його трясця...

— Але купите? А з волами ж як? Сам пан догляне?

— Хай вони виздыхають йому до ночі... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу? Луснеш, а не діждеш... Щось маю казати вам...

— Ну? Ну?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу...

— Ну, ну!

— Побалакаємо, нап'ємось пива, стонадцять... Кінець фрази згинув за тином.

* * *

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний вже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його халупка, мов ішла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люде з ціпками, з клунками. Ось Гафійка ви-несла одному води. Стали й розмовляють. Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Та ж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у та-врію, або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме оден з другим на своїй латочці? Намножилося вас. Нема на вас війни

або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуца, що недавно привели, як арештанта... Брав, «пане добродзею», на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач, начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда до дому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!... А як же!...

Андрій підійшов до хати. Крива, похилена халупка, з чорною стріхою й білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття й грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завжди по службі божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою й ніжними словами. Поглядаючи скося на щільно стулені жінчині уста, він з побільшеною жвавистю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господарь у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, ще все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Нанявся?

О! Таки починається!—подумав він, але удав невинного.

— Що?

— Чи нанявся в економії?—питаю.

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

— Ат, дай ти мені спокій з тою економією... не те у мене на мислі тепер. Он казав Гудзь—швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... як раз начешиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що ж? вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язика, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї? Мендель. Може, неправда? Може, не в Менделя лишав він зарібок? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні руки, глі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Бона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю,—по службі божій, а він, червоний, як варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я

й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала, як стовп, і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... їж її, землю святу, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стояла біла, як біль, і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оце чисте, виплекане, немов вилізани матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка—вкинула в хату щось таке, від чого білі стіни під низькою стелею осміхнулись, голуб перед образами крутнувся на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялись в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу одійшла.

— Та чого ти крутишся по хаті, мов дзиґа? Так і миски поб'єш. І в церкві все крутилася та оглядалася...

— Та його не було в церкві.

— Кого «його»?

— Та то я так...

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розказує, яке діялось: народу, каже, як на війні, сила-силенна... а кінні наступають, душать. «Розходьтесь»,—гукають. А ті: «Не підемо, давай нам наше... ми за правду»....

— Та хто розказує?

— Марко... недавно прийшов з Адесу...

— Це Гуштин? Кажуть—піймався на злодійстві, попросив у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люде брешуть. Він нічого не крав, от їй-же богу!..

— Та цитьте ж бо!—гукнув Андрій.—Яке там злодійство! Мені в'рядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуштин отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, в'рядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямаш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає—зараз руки назад та й до в'рядника.

— Оце напалися... не знають самі за віщо...

— А тобі що? Ти мені з ним—гляди, не приставай, бо як побачу, «пане добродзею», то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додолю. Гафійка покинула горщик, захопила книжку і вся червона, з очами повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята і не божа. Вона зразу забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

* * *

Ну, дав бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу й поклатала на коліна руки. Андрій

кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті халупки кидають ко-струбаті тіні. Курна дорога з-під Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості—думи.

Ох, боже, боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не нанявся. Отак що року. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу оддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люде жнуть, або косять, а її Андрій йде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості йдуть до двору. А вже-ж. Он і панна Тося... і горбата панна Ганна, і панич Петрусь. Рябі коні рвуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться у слід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли, оті руки: на роботі в панів. Як її було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, опріч хазяїв. Після матері лишилась стара скриня, двітри дранки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно

в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях, раз-у-раз била посуду, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, по весні пишна, в-осени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі,—і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів; а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, в хаті мов в уліку, у вікна дивиться челядь...

Імберу, матінко, імберу,
Вивени рубочек з паперу...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і мие сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбучила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялось

з сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обсіпаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось ще нижче.

— Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мамі та в тата. Та й те людям мов сіль в оці. Казала ковалиха: «Водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають—багатирі знайшлись»... Бодай тобі, прости господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки й потіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичисувала, а тепер оддам людям! Мало ще мною люде поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер іще дитину віддай їм... Не дочекають!..

Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп; то ж він пішов у таврію, щоб було чим весілля одбути... В-осени старостів зашле, вона вже бачить—що, куди й до чого.

Перед очима в Маланки встала левада—зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспіває. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело, старій, так легко, наче вона помолодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, ко-

жен бурячок, кожну цибульку сама вона покляла в землю, сама і збере, як дасть господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму—так на доччиному. Хоч на старість діждалась... і вона справить собі червоні чоботи, м'ягкі, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася—от уже чи не вісімнадцять років минуло—не перестає вона марити про такі чоботи, що року складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше—і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали...

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! то ковалиха.

— А тож! і ви будьте здорові... Дав бог святчко—святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень—роби, а в неділю й з-під пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивнись.

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панамі у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого, хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє, з тим одеським паничем—не скажу, чи правду про нього люде розказують—з Марком Гущею... Все в парі та й у парі, немов голуб'ята. Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

— Ач, гладуха—трясе салом, розносить поговорі!—проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалася ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тим часом росли тіні.

По-під тинами гралась дівчатка у посмітюхи:

малі босі ноженята підкидали порох—три рази в один бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти розкішна, земле,—думала Маланка.—Весело засівать тебе хлібом, прикрашать зелом, завітчати квітками. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І моему dadуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч-не-хоч, а йди, «пане добродзею», до плуга... Ох, боже, боже, хоч на старість зазнати того щастя, —дитину свою вивести в люде...

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти—з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки.—«Степане!... біжи вівці вилучати!»...—Біжи сама-а!...—«Мати казали тобі,—бодай бись луснув!»—Тато казали тобі,—щоб ти скрутилася-а-а... — «Наших шестеро, гляди, Марійко!»...—«Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!»...—Що-о? Де-е?—Тюу—гаа!..

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона вже наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні згуки, немов діти плакали, або десь ціпи гупали на току—і раптом овеча отара

залляла вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалася, як драгли; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е... ме-е-е... В рожевому тумані мов тіні сновигали люде, з'являлись і ще зали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі згуки; ввесь цей гармидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов мітичний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, покриваючи все:

— Гар'я!... Триш-триш!... Гей!...

Вже нічого нема на вулиці, все щезло як сон, пил поволі сідає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завміраючих згуків. На землю глянули тихі зорі.

* * *

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькірчик у Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови—кажіть зараз—буде фабрика? Кажіть—буде?

Пиво пінилося у зелених склянках і шуміло в голові.

— Та же сказав, що буде.

— О! о! А на що ж ви радите оддати Гафійку в найми?

— Раджу. Одинаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш—возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люде трапляються. Завтра ж одведеш в Ямище до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сва-

тами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те, не люблю, я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хома. Краще пиймо.

— Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться. Кажу—наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. На що робити з писка халяву.

Андрій почервонів і встав з-за столу.

— Сиди. Може неправда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий, червоний од пива вид, од якого пашіло жаром.

— Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віка? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб. Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така—робім і грудьми, та не будемо лядьми. Ти глянь на мене: гадаєш—Хома перед тобою? Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвосту бачив замість людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною і здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне—смердить. А ти

гадаєш—пахне? Тікаю од людей—до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав—жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева на безголов'я!.. Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!... Сто сот крот його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюсь чого? На душі легше... як нахмариться там—вилаюсь і легше... як би не лаявсь—згорів би. Таку злість в собі почуваю, аж душа пашить... як запече, як запече—так взяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати—та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого, що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе огнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце.

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очі його дивились кудись по-за стіни; безвусий, зморщений, як у баби, вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, в тісному жидівському ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні...

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює...

Але Хома знов сердився.

— Пропади ти пропадом. Одному все, дру-

гому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає...

— ...Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилося ще от панщини...

— ...Ну, а як земля нічого не дає—на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви...

— ...Злежалось полотно в коморах. Люде прохають: дайте хоч на сорочку,—хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таке собаче життя маємо. Та ж то висотали з мене всі жили. Та ж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якось, а як згоріла...

— А вже ж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як—яке? Та ж розказував.

— А—так-так. Ну, пиймо краще. За ваше...

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт з тобою—не хочеш, як схочеш.— Хома випив душком пиво. і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибiг наляканий Мендель.

* * *

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її шпортались кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдiть собі порпатися по-пiд тином...—проганяла їх Гафійка.—Ну, чого сокочите, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? Я вже тобі давала їсти.

Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люде скажуть. Він би вам сказав: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забірають всі ваші яйця, або ріжуть вас на юшку. А ти, півне, по дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти п'ятиш? ти нічого не розбереш! Бо коли б ти був розумніший, то побачив би, що й люде такі, як кури... Ну, чого кудкудачиш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю! Чуєш ти, зозуля-стенька? Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння... мало не заклюють. Коли й люде на нього, і староста, і навіть тато нападаються... а він добра хоче людам. Не тато, а Марко... Чуєте ж, кури, який він добрий, Марко мій... За те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають. А ти куди, проклятий? Агуш! бач—наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунуть ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!...

* * *

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах все сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люде прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона що ночі бачила погані сні. Зате, чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли, тим більше Андрія опановували мрії про фабрику. Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снілась фабрика. Часом він схоплювавсь серед ночі і з просоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток?

— Ну, фабрика свистала?—сердився він.

— Опам'ятайся... то тобі в голові свище, по ночах товчешся,—бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до раня.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз-у-раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, обраховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Де далі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійку — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї й приносила під хвартухом мисочку ягід, або свіжу паля-

ницю. Андрій рідко звертав увагу на страву—голова його була запрятана фабрикою—але часом і він одсовував нісчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички—і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало—це згадка про те, що Гудзь радив наняти Гафійку.

— А ти ж що, плюнув йому межі очі?—допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо...

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! Йй-богу!—хвалився Андрій.—Таке видав!...

* * *

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі й зупинилася на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, увесь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним, придурковатим усміхом. Маланка приступила до печі, одсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш?—поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить!—скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку що найменше варилося людське м'ясо.

— Здурів! здурів! їй-богу здурів! — кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і не розтуляючи їх видивлялась на нього здивованими, повними обурення й жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Що важив найменче чотирі хунти! Не відніс у двір, не продав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить! Вони ніколи не ззіли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два злоти, а він його зварив!

Усе це, з плачем, викрикувала Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого труску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та попоїж риби. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як...

І він одніс горнятко на стіл та насипав у миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи й надувшись, він засів за рибу і плямавав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вона захляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а дух

свіжої линини лоскотав ніздрі, спірав віддих; їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю де-що...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись в простору, по-за стіни, по-за хату—і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба стратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть і йому раптом схотілось покинути хату.

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в мороці погаслого дня. Сум стояв у хаті, обнявшись з тишою.

Потім вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взяли за рибу. Вони поїли все до крихти, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і мов голодні коти вилизали навіть миску.

* * *

Андрій збірився на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лица не було. Бліда, засапана, очі горять і вся тремтить.

— Іди... мірять...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною

в землю, бо тільки що полола, вона махала перед його очима й показувала на двері.

— Іди ж, міряють бо...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!... Наїхали, будуть землю ділити...

— Яку землю? Що ти мелеш?

— Всяку... поміж людьми... Іди, доглянь, щоб нам одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще припадь дістанеш...

— Свят, свят, свят! Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до нього страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда, як мара.

— Ти підеш мені зараз!—вищала вона тонким голосом.—Тобі може байдуже, дак мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люде заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачучи, що він стоїть ні в сих, ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!...

Вона ладна була його забити,—Андрій це бачив.

— Тю, дурна!—знижав він плечима,—та ж бачиш—іду. Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани.

Ходять собі по полю та й міряють. Вона їм в

ноги: пани мої лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте ближче, там де пшениця родить,—а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо. А самі регочуть, бодай би вас бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого й не тямить... Стійте, стійте, може і в неї голова не дурно на в'язах... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б Содом а знялась, що живцем пожерли в один одного... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли б Андрій прохав, а то став, як пень, бодай би...

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала, а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребнем волосся, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся?—питала вона Андрія й достала з скрині єдину його святну одержу.—Закропи душу ягідками, ковалиха дала...

Андрій давно вже не бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло,

дунали співи по сінокосах, співало врешті серце, повне надій. Осміхалась доля. Не тільки власна, а і Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться. Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшенишним зерном, щоб мати гарний ґатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здасться. Ніщо не могло зробити їй більшої приємности, як горсточка насіння, випрохана в путящої хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, щò б можна взяти на насіння, і, оглядаючись, по тай ламала кращу маківку, або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням, великих і малих, і раз-у-раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш?—дивувався Андрій.
—Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємничо осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись... То вже моя голова в тім....

В неділю вона ходила у ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріял, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима втупленими кудись у простору, гладила Гафійку по голові й часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно баба має

гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка...

* * *

Якось над вечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш?—попитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке?

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою?—допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась як у пропасниці. Маланка завела її до хати й кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклато на її виду; широко одкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Одповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? Де була? Що ж це, господи, подіялось дівчині! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива...

Скляні очі і чорний, схудлий зра́зу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя надходив Андрій. Він був веселий, чи на підпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тоді казав.... Наїхали і забрали....

Маланка зашипіла на його.

— Де ти волочишся?

— Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гущу... наїхали й забрали. Догрався. Я б такого, «пане добродзею», за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

— Цить!—накинулась на Андрія Маланка,— бачиш—заслабла. Біжи зараз по Мар'яну... може одшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну, біжи ж швидче...

Андрій подався до шептухи.

Мар'яна мабуть допомгла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало од думок...

* * *

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на білде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яжке, злоторожеве повітря приймає оддаль бузкові тони й робить простори ще ширшими і ще глибшими—Маланка з Гафійкою йдуть курною дорогою, і хоч мають утомлене тіло, але разом і приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі па-

хоці стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча від цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солокий, як холодний лист до рани. Коли б швидче додому... Не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь у воду — і вмиє склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванадцятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш з болю?.. Ай ні, таж то окріп збігає...

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті, чи на дворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

— Вечеряй сам... я потому...

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті.... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла б.... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки... ніженьки мої... Іже

еси на небеси. Хліб наш насушний. А-а-а!.. зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускається все нижче й нижче... налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно. Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... Зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

* * *

Допіру по жнивях показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще трудніше заробити буде цієї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли, так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив по-під вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору, і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу і хвалиться, що й панові таке буде, як воліві. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, «панє добродзею»?—привітав він його з п'яним сміхом.—Лови, лови, може нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант!.. Він думає, що для нього фабрику збудують. А як-же, чорта пухлого дочекаєшся!.. Соби та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихій матері. Кажи—наймаєш Гафійку? Ні? Волієш з голоду

згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усим кодром, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

.Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей, ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже «ме»... Але Гудзь дасть дулю,—о!..

Андрій не витримав...

— Ах ти, п'яного, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене!—кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш!—завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадної втіхи, очима.—Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— Ато-ж...

— На фабрику, кажеш?

— Та-же чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи—засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?...

— А де ж? фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?..

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві й голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

* * *

На Покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці й пролежав місяць, далі подався у Таврію, а звідти опинивсь аж у Чорно-морії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люде не сплещуть. І вона потай од своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж счорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина од нужі. Куди вже йому женитися! була думка—заробить хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба не стане.

Сумна повернула додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присхне на ній, як на собаці.

* * *

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайности, чепуріння опанував її цілком—і вона товклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і в середині, що-дня підмазувала комін та підводила червоним глеєм припічок.

Гафійка мусіла нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни од божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збірались одно до одного.

— Чого ходиш чорна!— гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не що-дня міняти со-

рочку, сама чесала їй голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась немов у свято і, сидючи у своїй охаяній хатинці, часто поглядала на двері, трівожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом удень, покинувши роботу, вона висовувала з кутка Гафійчину скриню й переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, обсмикувала сорочку, укладала складки спідниці і жалібно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдужно чути—так це бубна. Як тільки з далекого кутка села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудніння, вона вискакувала на двір, прислухалась, намагалась вгадати, в якому дворі справляють весілля і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженню, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня ходили по вулицях молюді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпірала голову долонями й жалібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказано дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узяв добро! — шипіла вона з

кривим усміхом.—Буде годувати чужі діти і жінку нетіпаху... Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати...

— Зав'язала собі світ за тим ледащом... Рябий, гугнявий, та й злодій: украв торік лантух жита з току...

Зате, стрічаючись з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: слава тобі, господи, таке воно в неї робляще, таке добре, покірливе, немов телятко...

Час тягся.

Вечір за вечером просижували вони з Гафійкою у прибраній, як на великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя, що от-от невидко, як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку, oprіч неї, ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, вип'явши боки, моргали по кутках зморшками-тінями, паперові козаки, узявшись в боки, стояли в ряд і мовчки дивились на тьмяне світло лямпки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебірала в пам'яті усіх парубків села—і багатих, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей, ти, вайло!—гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі.—Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити доладу

не годна?—Кара божа, не дівка,—сердилась вона знову:—ти як голову вичесала? Хто тебе візьме, таку нечупару?—Чого мовчиш? Говорити не вмієш?.. Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой, доведеться...

З пониклою, обваженою гіркими думами головою вона прислухалась до останніх згуків затишаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...

* * *

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі бєзвісти нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні змінюють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріяди дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом—і Андрієві, і Маланці, як брудною розгрузною дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились од свого ключа, не-

мов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісти...

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вохкі кутки, гнітить низька стеля й плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі ці—упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба,

Немов так і треба... .

А дощ іде... Горбатими тіннями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання:—чи прийде коза до воза?

А мабуть прийде...

1903 р.
Чернігів.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Сніги впали великі, і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчеться по вохких кутках. Бо то, «пане добродзею», приходять останні часи: і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та коле, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. А як же... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії—в нашого дідича дочку, стара наче здуріла: чим стріну, як будуть од вінця їхать—ячмінним хлібом? Вона в них служила, на її очах і панич виріс... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ко-

валихи. Правда, дав панич Льольо два злоти, та один бабі Мар'яні оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втікла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце... панську ласку викидай з грудей....

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він закріпився, димив парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молодіші.

Село було засипане снігом до половини. Низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коловоротом по полі око м'ярко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться... Стара каже; що знала, а він не сподівався навіть. Де-де! Щоб син хазяйський та взяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і ані руш. Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити... Ха-ха! оближи губки, Маласю... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї... Може вже й кісточки його згнили, може помер десь в тюрмі... Була дівка, як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гущу в тюрму? Бо що, «панє добродзею», бунтар, то таки правда: знали, що з ним зробити...

Хе, от вже й втомився. Геть чисто захляв за зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш.

Ну, Прокіп не мав чоґо ждати. Іншу засватав. А як-же... Маланка аж плакала з злос...

— Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали... Дай, боже... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тині своєї боюся...

— Хіба в тебе душа? От заячий дух...

Хома видимо глузує. В зморшках старого безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звик вже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже:

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пельки в хаті.

— Ха-ха... Мені? А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

— Де-де! Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить гуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді. З старої сахарні зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірять, чортове зілля... Кидай лопату, ходім.

— Куди?

— Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився на Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

— На що лопату покинув, ще хтось потягне, ти!—почув він голос Маланчин, але навіть не озирнувся.

Брів у снігу, поспішав за Хомою. Хома ставив

ноги рішучо, злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись наперед, назустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, уже бухали з коминів димом.

«На цей раз Хома не дурить», калатало серце в Андрія.

Йшли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидче хотілось минути, щоб побачить простори.

Коли ж нарешті на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, зате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги... Нью... Вйо!.. Соб-соб!..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми й осміхнувся.

— Буде?.

— А буде....

— Гуральня?

— Та-же казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали, як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі, жовті колоди на білім

снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, «пане добродзею», вже пустять пару... Не буде чоловік з голуду гинуть, а як-же...--прийде термін--бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант»...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтима, пропади воно прахом...

— Чекайте, Хомо...

— ...бодай би взялось вогнем та розвіялось попільом разом з людською кривдою...

— Чекайте ж бо, Хомо...

— Чого чекати? Він дума—гуральня. Домовину тобі готують, чотири дошки та яму. Та й вже.

— А які ж бо ви, Хомо...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би—р-раз, р-раз,—розвалив би кбісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вічні...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморшка на безвусому виду скакала у нього і видко було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що це з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а

прийде слабість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, господи боже....

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застужений сміх.

— Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувся винувато. Чому б не поставить? Ой, як би охоче він сам напився на радощах пива, та... .

— Вірите, Хомо...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж «фабрикант». Я йду...

Андрій дивився в спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова, і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях—гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і мняв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тим часом голодний зростає, множитья, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний го-

сподь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик—буде гуральня—і буде...

* * *

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

— Забула, що піч холодна, — винувато по-сміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла у сніях?

— Прокіп приходив.

Прокіп? З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Їй хотілось вразить поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закрити очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а й в серці. Облетіли надії, розметались беслідно, і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці, і вовки виють. Господь не схотів показати свою правду; як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу.

Годі себе дурити. ГНа що знімаєшь? Настане весна—лани засієшь». Це Андрій так впік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє—а всім судилась однакова доля. Холод і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розбірав стріху в сусідніх порожніх будинках. Як-би не совість—крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно, Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

— Бач, книжки носить... Як би пішла за нього, читали б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гушу? Бачиш, біда. Батько не багато заробить, я немічна, зчорніла од праці—та що з того? А Прокіп...

Ах, як це нудно, як нудно все одно чути!..

— Ви не журіться, мамо. Я піду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двору наймуся. Або до Підпарі,—він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давне, напівзабуте. Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

— Йй богу...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій паневне най-

меться до пана, почнуть люде городи копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна вівтар, комін червонів жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння, і гасла поволі в вечірніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

«Коли б знала—куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу»...

— ...настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а в-осени ..

«Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла муки? Гляди, яка стала. Щодня тобою журюся, що-дня моя думка круг тебе в'ється»...

— ...посватає хтось... ще твоя доля за дведима у бога...

«Чекаю на тебе і виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш»...

Вікно поволі гаслю.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тіні розкривали свою глибину приймали, як у м'яжке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки...

* * *

Маланка не хотіла вірити. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінився, так сердивсь. Він ба-

чив на власні очі. Не сам Хома, прикажчик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду і очі лізли на верх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер це вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикажчика в поміч.

Це була велика радість. Тепер вже щодня палав у печі веселий огонь, смачно пахло борщем або галушками, і коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одежі, Маланка старалась догодити йому, і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печі і виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортався нарешті на ніч в кожух сірого попелу. Гафійка греміла ложками, хлопала літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикажчик нічого не розуміє, і коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочались справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні й розростались. Андрій був, як у гарячці. Йому здавалось, що все йде дуже помалу, що будівництву кінця не буде. Це була його гуральня, це він ставив її, і навіть Маланка, заметившись його настромом, часто бігала дивитись, як посувалася робота. Вона навіть забувала свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життям.

Нарешті одного дня, так щось по зелених

святках, високий комин гуральні дихнув клубами диму і з колишніх руїн сахарні, розлігся по-над селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию і ловив вухом той клик «машини» довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить.

Потому обернувся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом:

— Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

— Це тобі не земля, що буцім мають ділити... Це тобі, «панє добродзею», не жарт, а гуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці, і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

* * *

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Йї здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не нат на неї, а в середину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході,—таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає: бунтує народ. Бомажки розкидає. А сам, як стріне,

Зараз питає: а що там чувати? Що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі додолу й уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця, як молодиця... Йй аби люде, або послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало з-під пальців.

— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам прийде до тебе. Все сподіваєшся Гуці?

Гафійка підняла на Прокопа очі:

— Цеї ночі Марко мені снівся.

— Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять...

— Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносити листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку,—хтось мене ляп по руці. Я так і захолола уся. Дивлюся — Марко. Такий сердитий. «Я, каже, сижу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки». А мені соромно—страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова,

чиста—вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зітхнув.

Але—зітхай не зітхай—інакше не буде.

Він хтів принаймні словом полегчить свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болі—пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома, і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люде, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнуть: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не возьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видко, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: вставай, Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде. Коли б спромога хоч це зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклась кривда у кожного в серці—торкнись до болячки—і запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він, як бурчак рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали б всі.

* * *

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі і хоч не весь заробіток приносив додому, а все-ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а удень спав, або блукав десь удвох з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій

ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порошок свої колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село—котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній—ніхто не питав. Чутки пливли, як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

— Чули? будуть землю ділити.

— Обдарують людей. Минуться злидні.

— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— А якже!

— Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут—сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі і чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала й оглядала землю.

Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця-краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. На що йому? куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало:

«Не журися... поділять... поділять»...

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалась, вся зрошена потом, трівожна. Їй раптом здавалось, що це неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикові ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотирі кінці—руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було; до-віку буде убогий на чужім марнувать свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою зг'орнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пільму, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тим часом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька і доба. Вона щось шепотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива—та божа постіль, льон процвітає синьо, сказав би—небо задивилось в озерце, на сіножаті—віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: «бабо»!.. І все те, родюча нива, віз, коні, кубло,—все те своє, рідне, з серцем зрослося. «Що ж це я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято... бач, процвітають на ниві, неначе мак»...

Вранці Маланка—кого стріла—питала:

— Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху—і ту зачепила.

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати...

— А як же, Маласю, чула. А як же. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну деся-

тину; завдаток дав, а далі не хоче платити. На що, каже, маю викидати гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Оце! Щоб за своє, та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало. Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеться, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люде небились поміж собою...

— Ой, коли-б то дав милосердний... Звісно, люде—божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилося, як віск. Йї навіть чудно, що з Ковалихою вони часто у сварці.

* * *

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послушать!..

— Хіба не можна? Може тут що погане говорять?

Низька корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, шулила очі. Здавалось, вербовий пень витяг з землі своє коріння та причвалав між люде, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

— Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас все ще раздивлявся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу...

Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора-Лиха. Він мав дітей, як маку, і а-ні клаптика поля. В кутку підпірав стіни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, ввесь, як складаний ніжик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив жидів на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександр Дейнека та Сава Гурчин — усі безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких певно більше було онуччя, ніж ніг, і примостився біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Це чоловік з Ямищ, — пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид.

— Розкажуйте далі, — попрохала вона.

Той перестав кліпать очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста з нами, так і так, пишть приговор. Ми, ямищане, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день має бути коротчий на четвертину...

— Ого!

— Цитьте! Нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Оце так добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга, на знак повної згоди, складався і розкладався, неначе ніжик.

— А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменшила у лампі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане?

Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо й одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

Забас-тов-ка! Господи милосердний!

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка? Як саме?

— А так. Пан кличе косити—добре, карбованця в день. Не хочеш—коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива—давай нашу ціну; незгода—назуй сам постולי та й гайда з серпом на поле.

— Ха-ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха-ха!

Півтора-Лиха впрів навіть од тої уяви: його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лампи. Пан в постолах!..

Чоловік з Ямищ все говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна постать гладкого пана в постолах сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово.

Озуть пана у постולי!

У цьому слові була ціла картина, розкішний план, справедливість людська й небесна.

Озуть пана у постולי!..

Але як це зробити?

Ба, як це зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітилися очі. Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го-го! такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— Авже-ж. Як не послуха бити.

Бо вже нікуди далі, все одно пропадати. — Хоч в яму, гірше не буде.— Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть. — А не дасть. Як хочеш їсти—пий воду...—Ззів півбіди та й напийся води...— Один розкошує, а другий... Старша біда, як розкіш.—Озуть пана у постолі...

Однак поволі уява Панасова в'яла, наче хробак точив її. Де-де? Хіба так легко змагатись з паном!

Пан не хотів вже взувать постолі, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все перемаже. Краще далі од пана і од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукать ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село і в кого ззаду було гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотів один з другим голірuch їжака вбити. Не вб'єш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лямпу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі. Багачі одреклися.

— Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села—Піски, Береза, Веселий-Бір... .

О! чуєте? чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписать! підписать!

В хаті ставало душно. Дим стлався по хаті, як низькі хмари, і сині хвилі, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай побачить, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Це буде бунт.

— Тю! Який бунт?

— Такий, що бунт. За це не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждешся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може пани?

Але Панас міцно стояв на своєму. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботиках, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

Та добре, добре, а поки що....

— Це буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, ви-

везти нишком деревину із ліса, закинути вершу у панський ставок,—але бунтувать проти пана цілим селом, на це нема згоди. Буде з нього й одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яснах.

— Бачите... ось!

Так Панаса і облишили.

* * *

Грім все гуркоче, і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками плывуть потоки і підмивають сіно. Пропало сіно! Маланка закасалась та лізе в воду, і тоді саме Гафійка говорить:

— Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдіть на гуральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

— Нещастя...—повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалічив?

— Не знаю. Одні кажуть—відтяло руку, а другі—пальці.

— Боже мій, боже...

Маланка товчеться у пільмі, як миша у пастиці, а що хотіла зробити—не знає. Нарешті Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на гуральні,

нещастя, Андрій вмер може—он лежить довгий і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тин, за ворітьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівно дихає поруч Маланки. А гуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з гуральні.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, але Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вохкість з ставка, і раптом; за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Гуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвір'ї купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покірно, як битий песик, водить очима по людях. Їй поясняють.

— Він, бачите, був в апаратній...

— Біля машини, значить...

— Біля машини,—каже Маланка.

— Держав маслянку, а шестерня раптом і того... і повернулась...

— І повернулась,—повторяє Маланка.

— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотирі пальці так і відтяло.

— При самій долоні.

— Живий?—питає Маланка.

— Живий... там фершал.

Долі світиться світло, а що там роблять, який

Андрій—Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить, живий.

Врешті той самий сердитий голос гукає:

— Тут жінка? Ну, бабо, йди...

Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, і тільки зблизька помічає жовте, як віск, обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.

— Андрійку, що ти зробив з собою?

Мовчить і стогне.

— Що з тобою, Андрію?

— Хіба я знаю?.. Калікою став.. Збери мої пальці...

— Що ти кажеш, Андрійку?

— Збери мої пальці, закопай в землю.... Я ними хліб заробляв.... Ой... боже мій, боже...

Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.

В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі, біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.

Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кричав на неї, як на Андрія, але, собі, дав п'ять рублів.

За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.

— Болять в мене пальці,—жалівся Маланці.

— Та де ті пальці?

— Як ворухну ними—а все кортить—так і болять. Ти їх поховала?

— Авже-ж. На городі.

— Що ж будем робити?—журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не прий-
мають. До панича Льольо і не пустили.

— Це добра справа,—кричав Андрій.—Робив,
«пане добродзею», на сахарні дванадцять літ—не
чужа ж вона була, а твого тестя—тепер у тебе
руку при машині скалічив, а ти мене викидаєш,
як щось непотрібне...

Тоді ходила Маланка. Просила, благала—не
помоглося. І так, кажуть, великі втрати: за лі-
карню платили, п'ять рублів дали, а скільки мо-
роки...

— От і маєш, Андрійку, гуральню!—шипіла
Маланка, зганяючи злість.

* * *

— Мамо... що я вам скажу...

— А що там, Гафійко...

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов на своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забірайся з
світа.

— Ви не журіться, мамо. Так було б краще.
Тато не зможуть вже заробляти—куди їм? А
настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї. Я
вже й так стала неначе тінь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. От—мати
хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала в-голос:

— Як-раз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і розпливлося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став у нього ще

більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси біліли, наче молошні.

— Багачі! фабриканти! зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

— Ось подивіться, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ паслися мною... То така має бути правда на світі? А, сто сот крот...

Андрій від Хоми перейняв лайку.

Він нахвалявся.

— Це їм так не минеться, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже інший.

— Що ти зробиш йому, гладкому?—думав Андрій. У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидче, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не що-дня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люде на поневіряння.

Вона знала, що значить служити. Це добре

знали її спрацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одно тільки потішало Маланку: ось-ось невидко будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне додому.

А як прийшлося одводити до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажах, а кнурці, льохи і поросята рили подвір'я. Вранці, поки Гафійка готувала їм їжу, все це вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос, і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала нарешті між свині. Свинячий гурт, уїдливий і пажерливий, зразу накидався на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради й тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводились краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здіймали вгору чисті кругленькі рийки і так ніжно стогнали: ох! о-ох!... неначе хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, весь час тремтів... Ох!.. о-ох!..

Сюди любив заходити і сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона

боялась Підпари. Він був неласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорнім волоссі. Він штурхав ціпком кабанів, здимав їх на ноги і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

— Гляди, мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней... Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: «як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...» Коли ж страва була недобра, і наймит клав ложку, Підпара сердивсь: «злидні! що воно їло удома? Юшку з картоплі».

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з призи́рством цідив крізь зуби: «голота! що воно має... Як би робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає»...

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був у полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постати падала тінь—і там, де вона впала, робота, здавалось, йшла швидче.

Часом, в неділю, Підпара зди́мав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По відході Підпари хазяйка мліла, наче вмірала.

— Пійшов на сход.. ох, ох... щось колить у грудях... Мого люде слухають дуже... що скаже, так вже і буде... Страх—поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб ще розтіклося добро без хазяйського ока... Ох, моє лишенько... ох!

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертався сердитий.

— Чорт його знає, що сталося з народом,— жалівся жінці.—Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи... така розпуста. Вже мені ті верховоди... Голота! тьху!..

Під бровами у нього лягала тінь.

Часом збірались гості. Холодком, в свято, приходив скоробагатько Максим, староста сільський, якого дражнили «вовчком», і тесть Підпарин Гаврило. Вони сідали на дворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигідніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддував. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після с'їла облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням. Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха... На що багатим стільки землі? Щоб, значить, «усім по сім»... Ха-ха.. Ти скільки маєш? Тридцять? От двадцять три і одріжуть. Ха-ха!..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він вже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. На що вам, справді, ви вже старі, нехай голота у палки вб'ється, покушає п'япки.

— Ато-ж! Що громаді, те й бабі,— посміхався криво Гаврило.—Ще доведеться на старість за сніп заробляти.

— Ой-ой! Ще й як. Хіба забули вже жати?
Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть.
Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушиме.
А що надбав, то його праця, і всяким неробам
зась.

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала.

— Ти хоч би кращу рушницю купив. Ох, ох, боже мій милий... Твоя негодяща, мотузком зв'язуеш...

— Буде й така... на що гроші втрачати...

«Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий», хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим.

Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

* * *

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ніжик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну.

— Звідки ти знаєш?

— Тільки що Прокіп з людьми був у пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем.

— Не схочемо ми, наймуть ямищан.

— Ямищане не пійдуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дівтора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротча, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як цій на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімося і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— Авже-ж.

— Бастуймо і край,—рішає Півтора-Лиха.

— А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люде.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дрімає, як море у сіро-зеленій мряці, і сниться їй серп.

* * *

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево по-над селом та нивами, і танцюють у ньому—ліворуч гуральня, праворуч—двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі кадамутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори і тільки зрідка, як на милянй банці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х—ха!

— Їм такі не потрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені—пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Дцебэ яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— Ззіли мене, «пане добродзею»... Взяли та й ззіли...

— А ти думав—вони пожаліють? Гляди сюди!

Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво.—Бачиш отих, що там!—Потому повертає його направо—і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь,—здеруть із тебе шкуру, оббілюють до чиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой правду...

— Ти собі думаєш—фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробрили мури гуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по новому.

— Запоганили землю, наче короста,—чує Андрій.—Скільки їх—жмінка, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку—бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани і навіть сонце в покорі стелеться долом.

Андрій забув жалість. Він тільки дивиться й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там усе закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви помітили на-віки всі до-гола, кроти сліпі...

Овва? А що зміг би Андрій? Чим винні люде? Хома встромляє в Андрієві очі свої, кала-

мутні. Гострий колючий сміх креше з них искри, а на споді сіро-жовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.

Сміх вирвався врешті, і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось близько, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш—лани... пшениця, як море... панське багацтво... А ти узяв сірник—один з коробки сірник—і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець... Бачиш—будинки, палаци, повно худоби, добра... а ти прийшов маленький, сірий, як митшача тінь—і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидче і швидче, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звилла, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очі лізуть на лоба, а за плечима—мурахи.

— Чуєш?—свистить Хома,—тільки гола земля та сонце.

Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий мов заєць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього згори в долину, наче межі очі плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Ов-ва! Які-ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає високий, лютий і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

* * *

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку й арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже—не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки що встало.

— Ну, добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін, і тільки високий жіночий голос ріже його, як поломінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люде.

— Що там за крик? Які там люде?

Пан загортає розхрістані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке? Ну! Говори.

В відповідь челядь кричить гуртом.

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи, поб'ють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився, і не сила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротях, як сіра отара, яку женуть вранці на пашу. З будинків вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз, насунув батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка, і лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот!—тупа ногою пан. —
Назад!..

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину й дивиться в пустку.

— Бестії! хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні—як в кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту й рощини, як кіт лінивий на печі, міцно заліг в пекарні. Оберемок дров біля печі, розчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвір'ї розтеклись гуси; гусята коливаються з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишилися в оборі. Двері в возовню стоять отвором і чорна пустка виглядає звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть на дворі, а коло неї валяються шори. Ах ти, скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

— Мусію! гей!

Знов тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку й без відповіді гине.

Пан згорає на череві руки й озирає под-
вір'я...

Що ж це таке?

Снитись, чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розганяє по тілі кров, а тепер все завмерло, спинилось, і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору—наче загадка.

пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А, бестії, хлопи!

Вертає в дім. І там скрізь пуста. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки—ані душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнунуть, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

А, бестії, бидло!

Де Ян?

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян?

От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищане, звісно, прибудуть, і все скінчиться. Але ті хлопи!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі-трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотний і безпомічний, повз замкнені брами stodол, чорні отвори стаєнь, вохкі й блискучі очі корів.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа, і сапа економ, трясучись на стременах.

Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв ямищан?..

— Маєш женців доволі? ха-ха!

Ян скаче не озирнувшись і тільки здійсмає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видющі, вуха чуйні. Двір—наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищане не хочуть найматись, мчить селом швидче, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люде, по хатах двері отвором. Нагородах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі...

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люде почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить ціну.

— Глядіть ще, щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє.

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

— А як-же. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззadu почуха.... ет, чорт зна що.

Але не дуже, бояться.

Молодь сміється.

— Ловко?

— А ловко.

У полудне діти розносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон, з городів і з-за плотів ідуть вслід за паном сотні очей. Пан іде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе у постолі...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті й не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не відержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люде.

По полудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах та ревіння худоби боре густе повітря.

— Хоч би нагодував хто скотину.

— Що ж вона винна. Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око.

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю й муки, кличуть рятунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Йй-богу, сама побіжу годувати...

— Сумно як, господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підлю, налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

* * *

Пан сидів мовчки—і люде нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злорадо, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сел. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде

текти. Прибігав становий. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики—все це пропливло, як хмара на літнім небі. Так і поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налаяв.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку—чому не пити? А на роботу не йшли. Може кому й кортіло, та боявся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лущить зерно з перестиглого колоса, м'ярко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Йй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий!..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люде хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до краю.

Люде зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався як-раз повз панське поле. Зирнув на женців тільки і криво всміхнувся.

* * *

Низько стеляться хмари, ростуть, збиваються в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічному небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розплилися і гинуть у пільмі, а Хома чує їх скрізь: отут, з правого боку, ззаду і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити в середину руку, зворушити мертве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля.

Гострий, колочий смішок ворушиться в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить—громадять сіно. Пан похожає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув у покіс носом.—Добре сінце?—«Як золотого чисте»...—Складайте ж, люде, складайте, щоб дощ не заскочив—і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на ньому чорні, а куртка біла—і знов зацибав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома лїново засуває руку в кишеню і не виймає.

Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч—наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагайка при боці.—Цей рік більше маємо сіна.—«Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати».

— Стане й продати,—говорить до себе Хома.

Він обережно насмикав сіна і потрусив. Потому вийняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Це сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють: навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; тому вкриваються димом і стають легкі й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по бочках і лізуть на гору, а чорна маса то гнеться під ними, то виросте раптом, немов намагається знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тимчасом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Це вже не діти в червоних спідничках. Це щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинути з грудей вагу, що простягає з-під споду лапи з синіми жилами, душить і підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом і лотує.

Ворог скорився, а він все ще пирска зірками, як слиною кіт, все диха синім вогнем та хлюпає полум'ям в береги чорної ночі.

Хома тихенько сміється. Смішок добувсь йому з горла та покотився по зморшках обличчя

і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Хомині очі теж мечуть іскри. Як би могли, вони б усе спалили, все спопелили,—сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь впав—і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнеть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем—і здається, що коли встане або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті в'януть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тіні копиць полохливо тремтять на осяяній луці.

Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп искор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. «Це певно йдуть рятувати», дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеться встати. «Спіймають? Ну, що ж, нехай»...

Все ближче і ближче гомін. Вже чуто, як гейкають люде, як сапають коні й одкидають землю позад себе копита.

Хома нарешті встає. Розминає залежане тіло і ліниво, поволі, весь кострубатий і чорний, відходить у пільму.

* * *

Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якомсь по новому дивились в очі. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся.

— Що, попосидів?

Знаєм, мовляв, за що.

Його питали—як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпари. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре розчула?

Ледве діждалась, аж смеркне, і побігла додому.

Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямил, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким, уриваним сміхом, наче намисто низала. Вона сама не знала, чого сміється. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіться, а він з бородою, як дід...

Вони одійшли по-під верби.

Марко роздивлявся Гафійку. Вона була якась нова, прозора, старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тимчасом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як по весні вітер, коли дерева цвітуть.

— Ти звідки знаєш? Авжеж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люде, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— А як-же. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив, як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку—не можу, каже. І все боїться.

— А батькові твому і досі досадно, що я не в Сибірі?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталось з татом нещастя — змінилися зовсім. «Правду, кажуть, говорив Гуща»... Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде....

— Кому це нам?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. «Розкажіть, каже, про тих демократів»...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка зашарилась вся, навіть поночі видко було.

— Що—я...

Коло Гуці скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безкінечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гурточку він завів новину—гуртову працю. Разом орали і молотили—і все виходило краще та швидче у них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гуцу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він певно знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть.—Як! не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову відповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити і на насіння...

Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею й верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, «пане добродзею», покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуца говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сівач очима нудьгу питання: кудюю йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив.

— Хіба мужиқ знає?

Як би прийшов хтось інший, видючий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

* * *

Що-ночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укріє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом, і до самого рання осінні хмари наче троянди. Инколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спанне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люде не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливають голоси з п'ятьми, хто знає—чий, і гинуть у п'ятьмі.

— Пан в Переорках горить.

— Де там! Десь ближче—так у Млинищах, або у Рудці.

— Підпалено, видко...

Собаки виють скрізь по дворах,—і сумно, і моторошно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив...

— Згоріли, кажуть, до щенту: сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо—з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село—як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, господи боже!.. Горять все пани, генерали, великі «члени», що й доступиться до них не можна було, і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люде, як тіні, плакали діти, і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати,—сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги по-під віконню, літали чийсь слова, світились маленькі вікна, і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались по-над селом і лоскотали ніздрі. Люде нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Що-ночі здійсмає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. З-під волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбірають в себе найменший згук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кидає у пащу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти.

Стоїть міцний як з криці, і цілиться в пільму. Нема нікого, чи причаїлось?

Стріляє.

«Ох-ох-ох!...» — стогне пільма над полем, і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

* * *

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу—і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якись жовті і каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люде ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люде. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожегарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того, як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні, і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люде наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким (мизерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть).

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чугунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше і пхались у двері.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж—тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почуєш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься...

— Бідний розкидає, а багатий збірає.

— Нічого. Минеться. Доведеться й свині глянуть на небо....

— Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебірав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очі і лаявся.

Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений весь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну, і народ. Треба і нам скликати людей.

— Скликайте. І Прокіп радить.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може у лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх.

Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернулась од Гуці і витягла щось з-під карсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— «Земля і во...»

— Ще не дошила....

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... може здасться коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І раптом замовкла.

Винуваті очі несміло шукали Маркових.

* * *

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і покладали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люде вагались. Всі напружено ждали, а чого саме — ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чугунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотно якомсь, і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить — незвісно. Важко, трівожно дихалось всім у ті похмурі дні, і неспокійно минали довгі осінні ночі. Як би хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін, або розрізав густе повітря постріл рушниць, люде вибігли б з хат та кинулись осліп одні на одних!

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешні двері, пробу-

вав довго, чи добре замкнені, і перше, ніж облягались, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворухився на лаві, важко сопів, сідав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Знов тихо ставало на кілька хвилин, під лавками пищали миші, що вже перебірались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав. Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в пільму.

Нарешті Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце, і в такт його перебоям гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустіли на підмерзлих калюжах під стінами хати.

Часом хазяїн вибірався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісеньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась не рано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеться раптом не сьогодні, то завтра. Чудо якесь. Їй не хотілось нічого робити і, склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селі. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. В кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І певно ніколи ще стільки не сходило світла,
як у ці довгі, тривожні осінні ночі.

* * *

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало з-за хмар на землю своє останнє злото.

Гафійка ловила хустя, розметане вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапор.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидче винось!

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він в'язав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались.

Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі, і заскакали на ній слова наче живі.

«Земля і воля!»

Всі зняли до гори очі, і щось пройшло по юрбі, немов зітханья.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп, і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Хвалити бога діждались люде...

— Всім буде, всім стане!—Дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад:

— Всім стане, наша земля...

— Тепер, «пане добродзею», оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молодші вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуєм, Андрію, пана у постолі!..

— А як-же!

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали:

— Земля і воля! Земля і воля!

Прапор мотався наче палав на вітрі.

З хат висипали люде. Вони здіймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню! Там маніфест.

Було нове щось в людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче світло по сутінках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті короги, в тихому сумі

осіннього сонця, в трівожно-ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч топились воскові свічі в руках і хором пливло аж під зорі «Христос воскрес».

Раптом передні спинились.

З-за вугла вплив другий потік, і перерізавав дорогу. Там теж чорвоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогу.

— Земля і воля!

— Земля і воля! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава богові, слава...

Вітер, зірвав у ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві короги, з'єднавшись, попливли разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так густо, що свити злились в одну суцільну лаву, і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуща. Він вже втопився, захрип, але ті, що надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люде все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає — воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі

людського тіла, в випарах поту—їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Це вже всі знають, що землю оддали людям. Краще б. ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидче, як він крає незміряї ниви, одверта скибу, ділить людей. Оце твоє, а це моє... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, не пам'ятлива, у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! як грає проти сонця рудою стернею...

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де люде? Горить що? Га!

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах, та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Совобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стребив панів. Котрий, значить, живе з людської праці...

Баби:

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали до гори корогву і на весь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Це їм як перець собаці...

Гуцу та Прокопа мало не розривали.—Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю—чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... Це я, Маланка. Почекайте ж бо, люде, дайте сказати. Чуєш-но, Прокопе, чуєш... щоб мені одрізали ближче, там де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

* * *

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали до щенту, там спалили ґуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за це не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Що-дня віггер приносив свіжі дими, а люде свіжі оповідання, і ніхто більше не дивувався. Вчора це була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут? Правда, ґуральня панича Льольо, економія пана—мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.
Невдоволені були, але верх брали Гуца та
Прокіп.

Проте вечорами дехто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах без перестанку котились наладновані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, вертались кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти гралась новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смашні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла:

— Чому не їси?—дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— На що ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах,—сміялись люде.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Прихожу в село, день будній, а люде до

церкви. Спинили й питають—хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Швагер теж в церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очі червоні та каламутні. Ах, боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач.—Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо паліїв.—Кого ждете?—Голоти. Переказали, ждїть нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх бере людей: Ще вдень нічого—видко, хто йде, хто їде, а прийде ніч—стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палїї. Збіглися люде, постягали тих з коней, зв'язали і повели на зборню.—Палити хочете нас? Бий їх!—Тї в крик—Ми самі їдемо, кажуть, за паляями, що повтікали.—Нїхто не вірить. Та вже церковний староста, каже, урятував. Як би не пізнав, було б вже по їх. Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах, боже...

А тут і швагер прийшов з церкви. Круги під очима, видко зморився. Ну, добре.—Яке у вас свято сьогодні?—питаю.

— Свята нема, а люде молебїнь найняли, щоб одвернув бог од лиха. Одна надїя на бога.

Сидимо, розмовляєм про се, про те, а швагер і кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло,—який тепер день—повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати—не сплять. Вийшов я з хати—на селї світиться скрізь, ніхто не лягає... Ах, боже... Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а

вони вже наставлять вуха. Нерано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо—півні співають, а в вікно видко, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось лусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а швагер зірвався— і в сні. Вхопив залізні вила і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках— хто що попав... Ах, боже... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люде стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав...

* * *

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуца прийшов раніше. Він трівожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось,—турбувався Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак, і Прокіп був неспокійний. Не легко було утихомирить народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслись по селах палючим вітром і все захопили у своєму вихрі. Люде не хотіли одрізнитись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинить рух. Але Гуца і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народне добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку, і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішиться, за ким перемога, за ними, чи за Хо-мою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його в грудях, підкотилось під горло, і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — обіззався Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Більше не прийдуть?

— Мабуть, усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця й пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дримало, сонне й порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ вілявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаєннім порозі з'явився хурман. Гуца звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втік уночі.

Хвиля пройшла народом.

— Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикажчик.

Ян вийшов з контори блідий і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуца спинив, витяг з кешені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуца занадто довго це робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі

уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так, так. Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Прокіп скінчив і обзівався до Яна.

— Ти нам непотрібний. Складайся і забірайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки безгучно ворушились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і як п'яний подався до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! Запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

— Бричку! А на возі зпід гною не хочеш? Чуєте, люде, він хоче брички.

Народ збудився наче. Почувся сміх.

— Ач, пан. Чого схотів. Минулося панство...

— Не давать брички.

— Лагодь, Мусію, воза.

— Зпід гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів.

— Не треба коней. Пустіть, я піду пішки.

— З богом!..

Економ насунув шапку і якомось боком просунувсь крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були наготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошок випала з ока.

Треба було приймать економію.

— Як будем приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

— Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика може...

— Ні, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуща за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люди. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидче ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушать? Хоч воно і народне добро, як каже Гуща, але в домі певно багато цікавих річей. Наливок, м'яких подушок, посуду та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелося. Так воно й лишиться там? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась, винесла з льошу два кошики яблук і всіх частувала.

Тим часом Гуща скінчив. Народ підходив довго, і довго важкі робучі руки грамузляли кривувльки, або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громаді, може йти з двору.

Не схотіли ключниця і хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишилися тільки обрані— Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про «народне добро», як Прокіп. По цілих днях він вештався од сто-доли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганий господарь. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без напрари. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадились разом, і Прокіп повіз продавати пше-ницю.

Всі троє оселились в конторі, у тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, їй було чудно без хазяїна в хаті, але він і слухати не хотів: його обрали, і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних і багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Оці будинки, покої, по яких перше блукала одна несита і загребуща людина — тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люде там будуть читання. Уява малювала инше життя, ніч розступалась, сяли вікна вогнями, гомін розпірав стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожну народню копійку, кожне стебло.

З села приходили люде.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять; що вигідніше—чи поділити землю, чи може гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидче ділили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити, — говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі.

— Школу маємо вже, зробім краще народній університет.

Люде приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчаються люде, не все ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і уперлося в небо і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить «пана у постолах».

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля, переставляла ноги по глеюватій ріллі.

* * *

Хома сміявся і погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пиль-

нуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. А якже...

Зеленкувати очі скачали в нього, як жаби понад болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Як раз! Такий не згине. Нажене козаків повне село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, лоде, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димом і вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня...

Хома тицяв грубим пальцем в долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та інше добро, ловили Хомене слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуца, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче сміється.

— Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав.

— А тож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те «спалити» як вітер свистіло у нього в зубах.

Це було чудо, що ґуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панями, скрізь димились руїни, а тут—ґуральня. Куди не глянеш—вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змії, тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі і все так само, як досі, наче нічого не сталося. Що за кара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуща—давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народню кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, не вже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій як і перше жалівся, але тепер його рука зробилась гаслом.

— Дивіться, що роблять з нами в ґуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гущи.

— Хіба ми гірші за других?

* * *

В середу знали, що це буде в четвер. Хома ходив од хати до хати.

— Як вдарять у дзвони — виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видно було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як в великодну ніч. Люде мовчки готували сокири,

кільки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхилили сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вохко, непривітно і тихо. Здавалось—кінця цьому не буде. Нехай би вже врешті подали знак, коли воно не митуче. А може Хома збрав, налякався і нічого не буде? Верталися в хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струнула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збились в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузловаті фігури, покручені непомірною працею, цю в одно злиту з питьмою масу важких лантуховатих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед гуральнею юрма спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий і тільки одно віконце тьмяно світилось, як око напіввідкрите. Зате гуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злазив на сходи і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно

погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пільмі драглила юрма. Раптом одчинилися двері і звідти почулось трівожне:

— Хто там? Чого вам треба?

Це панич Льольо... це Льольо...

— Чого вам треба?

Хома одділився од юрми.

— Ага! Це ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди!—і погано налаявсь.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув наче сірник вогонь, сухо тріснуло щось і розколело важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотився на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! він ще стріляє! Бий його... бий...

Те «бий» опекло тіло, як пуга, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тіл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг і під вагою тіла, збитого в купу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи може втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напірало. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем і в густій пільмі, де не видно було лица сусіда, глухо гупали плечі, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались і щось війнуло звідти, як із безодні. Люде хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз!—крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усі посліпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом і відбилось в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рям. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилялись над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла, білі, здорові зуби. Ця зміна була така раптовна, що схвильована юрма застигла і лиця залляли усі дзеркала, ледве містячись в рямах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувся і спустив на рояль. А-ах!...

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревнув під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люде збудились зо сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали колі на тихі води дзеркал і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з синей, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шапенство всіх обхопило.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли вдавалось, били ними об землю і насадали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, сціпивши зуби. Кільки змітали скло з

етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як з дерева цвіт. П'яніли все більше. Хотілося чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної річі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не дававсь. Чорні блискучі боки його кололись і западалися за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючи кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люде пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених річей, криків скла і металю, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни—будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тями топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростиш! і упивався хрустінням горшків під каблучками.

Хома з перекривленим ротом, ввесь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, діти. Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувався до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, кречтав, волік до вікна. Йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувся у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвір'ї, у безпросвітній мряці, кишіли люде, як гусінь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що на силу пролазив через купи уламків. Люде розсипались скрізь, по всьому домі і кожну кімнату сповнили гвалтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скриготало залізо, а скло дзвеніло й дзвеніло без перестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купках і все кричала:

— Не деріть всього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. З-за пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим ржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сьав. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до сердця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки

лямпки та канделябри лишилися цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучості ясним.

Брудні, наче на лахміття подерті люде спинилися і роздивлялись, що б знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни конали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трошив ще простий, кухняний ослончик, брудний, у помях, на половину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трошив недобитий ослончик.

— Годі, покиньте,—кричав Андрій.—Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? Його очі на мить спинилися і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить—кричав Андрій.

Люде, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси. Вогонь охоче поліз по серпанках, і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рямах. Дві Андрієви тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? гуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але

сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, трівожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон граю в калюжах разками золотого намиста.

Юрба й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто пере- може.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть.

Вікна паничевого дому курились димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у п'їтмі юрма здрігнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась як в трясці і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі—і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони—машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна в-останнє здрігнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому

шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його драгували Андрія. Йому хотілось бити цю ситу, гладку скотину, почути, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив монومتر і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видавався гострим й блискучим, як шило, лютість одняла у нього тяму, свідомість і розуміння. Він бив машину, що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що діялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих кожущків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напів божевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування і сповняла луною тисячі згуків високі стіни гуральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе:

— Бити! палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко з'оране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув утоми. Його руки наче залізні кліщі крутили мідяні труби і чим твердіші вони були, тим більшу розпалляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки, давно обливалися

кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогнь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка захилиталась над ним. З цілої гуральні збіглись дивитись. Синавий вогонь, такий легкий і невинний, що, здавалось, пекти не може, м'ярко згинався і розгинався, наче плавав на спирті і тільки часом здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Це-ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт. Було досадно. На саму згадку пекло у горлі, розливалось тепло у грудях. На що було палити, не давши навіть покушати! Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути з-підсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в вогонь.

Сине полум'я стиха хитнулось, хлопнуло в чорні криса цистерни і впало до долу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече!—скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Це була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! тц! скільки добра загибає... скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздрі і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушити повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому богові.

Раптом ззаду почувся крик:

— Розступіться! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, забризькало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився як серце, тільки що вирване з грудей.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс і хлопнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув в-останнє й сконав.

— Ура! горілка!

Руки здіймались і простягались—тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидче дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздо-

бути. Вони бігли в подвір'я, скакали в калюжу, як були в одежі, й качалися там в якійсь гарячкової нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки без перестанку ври-
вались в ґуральню і лізли в вогонь, наче нетля
на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, по-
криті корою рідкого болота, з-під якого бли-
щали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли
на вершечках червоним, як хмари при сході
сонця. По обличчях розлились мертві синаві
тіні. А серед тіней од поламаних труб і машин,
що з жахом бились по стінах, чорні заболочені
люде скакали у дикім танці і черпали вогонь з
палаючих чаш:

— Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догорав. Падали
балки у прірву отворів і розсипались снопами
тріскучих искор. Ґуральня рівно палала, вся на-
лита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері,
як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо
над нею, простерті в безодні ночі.

* * *

Другого дня скрізь було тихо. Люде ходили
в'ялі, спорожнені наче, ліниві. Чорний задимле-
ний комин стирчав на горбку замість ґуральні;
мимохить він притягував очі і було чудно, що
око не упіралось, як досі, в стіни, а йшло ку-
дись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі,
яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок
ліниво здіймався над грузом завалених стін,
наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких

отворах вікон білили кафльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні річі, напів зотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у гуральню. В тьмяному світлі сірого дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі, міцні апарати, що упірались і не давались, коли їх били. Сьогодні—вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізли. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, зм'якші, наче стоптані кишки, і червона ржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже це він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже це він? Не чув уже злости, як досі, вона десь щезла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів, він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворухиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували,— обізвався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як то не ми? А хто ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До гуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею,—говорили один одному люде, але вже оглядались, якись непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть—той не мине розстрілу.

Видимо, це справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людам біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думать, чим запобігти. Звістку приймали, як сподіване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Де-які мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба це поможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люде?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигадав, видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазяйнував на панскім полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота йшла своєю чергою—пан не вертався одбірать землю, панич Льольо теж, видко, не мав охоти дивитись

на пожарище. Скрізь було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула й друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив у містечко, але з дороги вернувся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город. Трусять, в'яжуть і б'ють.

— Ждїть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Це було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

— То це і нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони боже. Я сидів вдома.

— От так. Я ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазить, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, на верх спливали забуті кривди й гріхи. Спокійніші всіх гамували. Цитьте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полудне од переїзжих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люде не схо- тили виказати винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гуці, в селі був спокій. Що тут казати. Гуца і Прокіп збунтували народ, вони у всьому винні. Казали—на- родне право, наша земля, а тепер—козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у по- столи... от і озули.

Під вечір на селі появилася Підпара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не зай- мали. Навпаки, йому заздро дивились у слід.

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обереж- ним.

Що ж тепер діять?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козаць- ких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що не- добитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люде не мог- ли всидіти в хаті. Що треба робити? Як ряту- ватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вог- ні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого

боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні, призвели до біди, та й поховались. Сьогодні спалили ґуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Не дурно каже Підпара: не жди добра од палія.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.

— Ну, а ґуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти на зустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все це було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

* * *

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може Підпара посіяв своїм суворим зором, а може вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люде мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, аніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову. А в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось і стигло і падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловістне дихання якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке вимагало жертви.

У підпари під образами горіла лямпадка. Святочний настрій спливав з богів і ліг на обличчя Підпари. Він говорив поволі, важко, наче одраховував гроші і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як іншим знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Не-страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого. Він був як скеля серед розхитаних хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та хай приходять військо, коли, вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральню спалив? Таки вони. А усім гинуть за них? Рішитись хати—та щс там хати—може й життя!..

Він хвилювався.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи—візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва, оддай. Той склав яку сотню—рішайся грошей. Забезе в мене, в тебе, Максиме, а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплив в сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там! Постріляти та й вже.

Жоґстоке слово, кинуте вперше, забряжчало як ніж серед тиші.

Світмця важко замовкла. У мовчанці згоди, що затумила уста, страх родив подлість.

Коли і не було чого за це?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кишені знак і почепив на груді.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стрелять всіх бунтарів. За це нічого не буде.

Одною рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Скликайте сход. Нехай розсудять...

* * *

Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю—одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обути, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухать начальство. На сход кликали всю «лужеську плоть», а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виражали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи. Щоб ще чого, боронь боже, не сталось.

Андрій не слухав.

— Я, «пане добродзею», маю одзнаку од пана, мені своїх не стршано.

— Хвались, хвались, Андрійку, калцтвом, комусь воно дуже потрібне,—шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. В середині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпани. Видко лиш було, як він високий, в святногу жупані,

махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниць стирчав у нього при боці.

— Ой, боже, щось буде!—лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люде на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами,—жахнулась Маланка.— Мій так само був на гуральні, як ваш. Тоді пів села довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи під'їхав на панським коні Семен Мажуга. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш..

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіться там, зараз!

Нард хитнувся назад, наче хлопнула хвиля і рівночасно ахнули люде й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнувся і схопився за бік.

— Сі, братці, за що ж мені таке?

Він хитався і божевільним оком шукав страш-

ної розгадки на сірих обличчях, що живим му-
ром нахилились з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звирячий жах підняв його ноги і він кинувсь ті-
кати на осліп, сходячи кров'ю, що червонила паль-
ці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив ззаду
колом. Високе тіло зігнулось у двоє, як склада-
ний ніжик, і повалилось на землю. Панас
Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще
тепле, що так покірно лягло йому під ноги,
струснуло у ньому зненависть, якої не чув до
живого. Його захопило непереможне бажання
зробить йому шкоду, втоптати в землю і зни-
щити. Без потреби він вистрелив в нього і наці-
лявся важким чоботищем вдарить під груди.

— Доволі, готовий!—обізвався Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до
баюри і вкинули в воду.

Все сталось так несподівано й швидко, що
люде закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одді-
ляла минуле од того, що сталось, а здавалось,
що проминула вічність, що попередне раптом
впало у прірву, що щось порвалось і увільнилось
од пут.

Од юрми рішуче одділились Іван Короткий,
Дейнека та ще дехто з людей і стали біля Під-
пари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь.

Голови повернулись і трівожно-жорстокі очі
стрілись, наче мечі.—Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натяглася, наче
струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рота

впаде на тім'я, як камінь? Було чуто дихання.

— Прокіп Кандзюба!

Як! Прокіп Кандзюба? А цього за що? Його ж обрала громада?

Староста поясняв.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Добре. А тим часом... Андрій Волик! Ведіть!

Волик... Андрій... прокотилось луною. Тут... ось він...

— Ой, боже, що він вам винен! — кричала Маланка.— Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скигління, подібне до виття під ножом поросяти, і тільки зрідка його рвали окремі слова. Не хотілося вірити, що то голос людини.

Тим часом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва на верх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не допоможе.

Його штовхнули і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель з своїм цурпалком замість руки.

На устах в нього бився ще крик.

— Змилуйтесь... люде... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись.

Андрій зараз покійрно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом потягли тіло в калюжу.

Але зараз мусіли кинуть. Їх спинив галас.

Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

— Дивіться... он там... он там... встає... він ще живий... Семен... Семен...

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показала руку, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два-три рухи, вагання— і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремне шукали, за що б схопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад на місце.

Ізнов жорстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радивсь з Максимом і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голо-сіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось, ожило. Юрма зітхнула великими грудьми і наче брижжі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ця людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заялозений зшиток і прочитає громаді, скільки зорав, засіяв та що продав. Инакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояли на поготові. Він зрозумів.

Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвіт перед богом.

— Хіба ти піп. Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братіку. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидче кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександр Дейнека, дядько Панас. Все однодумці.

— І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече.

— Може покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою.

— Покличте.

Вона ледве протиснулася крізь натовп—в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, і зараз уклякла на обидва коліна на мокру од крові землю.

— Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна

громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє... вставай...—спиняв її Прокіп.—Слухай, Маріє...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє... ось що... коня продайте... на що він вам...

— Ой, боже,—голосила Марія.

— Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичив... хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одержу лиши для сина, як виросте—зносить...

— Швидче там!—наглив Підпара.

— Ой,—голосила Марія.

— Кланяйся мамі... нехай простять... та й вже. І ти прости...

Він тричи, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий?—питав Максим.

— Ще маю гроші громадські... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

— Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок.

Потому згадав:

— Ще дві копійки.

І вийняв з кишені разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинуть жупан.

Він розщібнувся і лишився в одній сорочці.

Круг нього з співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан.

— Шкода було б, як би умазався в кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте,—спинив їх Панас Кандзюба,—я сам. Він все ще біля Прокопа тупав.

— Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи їй в-останнє. Страшно нам... військо йде... не всім бути в одвіті... тобі запластить бог... Перехрестись.

Прокіп перехрестився.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягали між люде.

— Прощайся, синашу...

Прокіп вклонився на чотири вугли.

— Простіть мене, люде... Може кому чим завинив... Прощайте...

— Хай бог простить... Прощай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа.

— Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулити рота, але не міг. Спідні щелепи тряслися в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в одповідь на постріл лице плонуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів од запаху крові, хрипіння смерті, порохового диму. А Гуца? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак, ні Хоми, ні Гуці не було. Вони десь зeszли. Підпара послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай втікти за спинами

юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали по одинці між два ряди і брали в вогні, або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі і черво-нили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну без-вість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у пільмі на лаву і на коліна впустила зне-силені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей по-ховала у серці, що воно сповнене стало мерццями, як кладовище. Аж заніміло. Нема у ньому ні страху більше, а ні жалю, вона вся дивно по-рожня, зайва на світі і не потрібна. Добре ще хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все од неї тікає, все одвернулось. Був у неї Андрій—цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтува-лась і втікла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланці більше нічого не треба. Аби тільки поночі було і вічно німувала ця пустка, як в домовині.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Все чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко, так далеко забіг, що видається давнім, давно забутим сном. Чи що було сьогодні, чи нічого не було? Одно тільки виразно ясніє у пільмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в олії, з прилиплим піском. Шукала—десь був четвертий, і не знайшла. Щоб пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальці ругились перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, по-жовкла шкура зібралась в зморшки і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала—тільки забула, в якому місці. Голова в неї починала боліти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утік?

— Утік.

— А батька забили...

Більше не було слів. Ніхто не будив вже чорної тиші, що наливалась кріз вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

1904—1910.

ПІД МІНАРЕТАМИ

ПІД МІНАРЕТАМИ

Оповідання.

Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням Аллаха, молодий дервіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і злегка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміння, або як скло, що дзвенить од кожного руху. Йому не хотілось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а подався отак, навманя й забрів на кладовище. Злазив на гору, руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засажену густо надгробками. Минав сірі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробки, що стояли сторч, немов здіймали угору кам'яні чалми і фези. Здавалось, мерці пробили тверду шкаралущу землі і посідали попліч у бур'янах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, закидані грузом, заплутані у будяки та павутиння. Кам'яні голови валялись окремо. Мармурові скрині над значними покійниками, з пишними арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились од часу. Абібула знав, що поле смерти, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з богом,

треба настрою. І от для цього він ішов серед мертвих, які вже певно тішились раєм. Підняв блідий вид і підведені очі до синього неба і тихо співав іляги ¹⁾.

Ах, коли б Ізрафіл ²⁾ швидче взяв його душу, врятував од гріхів, од шкодливих багатств землі, од зазіхання на чужу працю! На що ти дуриш себе цим світом? Хіба ж можна не вмерти, хіба ж є спосіб втікти од савану й життя дочасного на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль-Сират—неминуча дорога нам всім, та хто пройшов через його—матиме вічну утіху...

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробки, червоний фез горів на сонці, як дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі ³⁾ навіть забули дорогу чести, шейхи—своїх батьків, а судді—правду і справедливість. Учений софта ходить в зневір'ї, народ одкинув праву науку, а люде письменні не кращі за його. Ось який жах панує на нашій землі!..

Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали як чашу, в яку мала сплинати нині ласка Аллаха.

Бідний робітник, що зазнав змалечку нужду та горе, що бачив як сильні пригнічують слабших, багаті бідних, і скрізь панує неправда, дививсь на світ як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з нього сміялись, називали «афузом»⁴⁾. Усі були певні, що з хлопця нічого не вийде. І справді, Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. Спо-

1) Духовні пісні.

2) Янгол смерті.

3) Ті, що їздили в Мекку.

4) Юродивим.

чатку помагав батькові тесати надгробки, далі покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так-сяк скінчив науку, був уже майстром. Цього було мало, його це че вдовольняло. Ну, що кому з того, що вмів пошити черевики? Що од того переміниться на світі? Що дасть йому? Для тіла—він потребує так небагато, для душі нічого тим не придбає. Одна надія—Аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить і загіє журливу душу. Абібула рвався до нього. Вступив у науку до відомого шейха й зробивсь дервішем.

Абібула вийшов на гору і сів спочити. Під ногами в нього за кладовищем, лежав у долині Бахчисарай. Збита маса домів, кам'яних стін, черепиці, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та ж гущина, те ж кладовище. Сумне, сіро-жовте поле смерти зливалось з морем дахів, що блищали й переливались на сонці червоною, зеленою й сірою черепицею, немов турецький килим. На високих білих стінах дворів, що ховали од людського ока жінок, спочивали галуззя жердель та горіхів, або вився по них гнучкий виноград. Роскішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо шуміли по-над дахами, а стрункі мінарети, мов білі кипариси, п'ялись іще вище, немов намагались перерости їх, немов купали в блакиті неба жовтий півмісяць. А далі, на виднокрузі, простяглись гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві й безлюдні. Круглі, здорові скелі лежали на них, як велитенські чалми. Життя клекотіло внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре.

Дервіш сидів так довго. Врешті піднявся. Згадав, що Мір'ем прохала однести батькові чотки,

до яких він так звик; хапаючись вранці в крамницю, він їх забув. Абібула обіцяв сестрі це зробити і тепер поспішав, щоб застати батька в крамниці, поки він не пішов до кавярні. Абібула спустився з гори.

Тепер він ішов вузькою, покрученою вуличкою, немов коридором, повним каміння та м'якого пилу. З обох боків здіймались брудні високі стіни, з щільно замкненими фіртками, з домами, які дивились на нього глухими стінами, або чорними вікнами, з ґратами, як у темниці. На частих заламах попадались зграї собак і дітей—хлопці з червоними головками, як сироїжки, дівчатка в барвних халатах, з тоненькими кісками під золотим фезом. Вони все бігли з кухлями до фонтанів, з галасом, писком, звоном посуду. Часом під білими стінами тихо просувались жінки, завінені в біле, мов білі черниці, і раптом щезали у фіртках, як привиди. Інколи розривалися стіни й одкривали вузькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба. Потому знову йшов вузький коридор. Часом з'являвся несподівано у фразмузі стіни фонтан, весь покарбований написами з корану, обліплений весь діворою. Дзвінко спадала вода у мідні кухлі, весело дзюрчала живим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мертвого міста, в якому доми стояли, немов надгробки, а фігури жінок лякали, як Лазарь, що тільки встав з гробу, завінений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо ступав молодий дєрвіш і побожно згинався до землі, щоб підняти з дороги камінчик, об який могла б натрудити ноги коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абібула до вулиці, де

була крамниця батька, тим виразніше вуха його ловили гомін життя. Немов дика орда наступала на город і гвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до цього, але сьогодні це розбивало настрій. Вузьку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тіснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скоріш намети, аніж будинки. Тут все робилось на вулиці. Гладкі «фурунджі» по пекарнях, в високих фезах, з закачаними по лікоть руками, місили прилюдно тісто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підобгавши ноги під себе, ледве помітні з-за купи товару, гаптували капці сріблом та злотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висіли на дверях, а постолі, мов свіжі пиріжки, сушилися рядками вздовж тротуарів. Блищала мідна посуда, як золотий вівтар, і тремтіли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горні й грала вогнями мідь.

— Ой-ой май-ляй-мі! — верещав тенор продавця масла і немов дражнячись з ним, як та палуга, своє товк рознощик цукерків:

— Каперле-è! каперле-è!..

Таца на голові в нього а-ні струснеться.

Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилками, з білим застиглим салом, з роями мух над ними. З чорної кузні нісся пекельний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали і синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки з стиглою морвою малі татарчата й цвірінькали, мов горобці:

— Пшкен дут! пшкен дут!..

Всі руки залиті в них соком, як кров'ю. На зеленому сіні, з горових полонин, з запашними квітками, лежали старі татари у білих чалмах і ждали купців. Дух свіжої кави мішавсь із духом часнику. Бряжчали філіжанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все щезло. Потому, як із туману, почали впливати поважні мулли, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там—цілі гори черешень та абрикосів, помідорів і цибулі; сліпили очі мідні коновки, довгі як сурми, на плечах суворих сільських татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє молоко:

— Вар-сют-вар...

Дзюрчали десятки фонтанів, ляцали та щебетали всілякі птахи у клітках по-під піддашшям, свистів стругом бондар, що тут, у чорній печері, повній ліщини й запаху ліса, робив обручі. Вихилявсь за кожним разом з крамниці й купав на сонці свою білу бороду, червоний фез. Сохли вздовж стін великі вила і наставляли засмалені кінці, немов волячі роги. Арабські літери повзли по вивісках наче павучі ноги. З вулиці не-своїм голосом кликано спраглих по лимонад:

— О-ой бузли... пек татли!..

І простягались у той бік руки.

З вікон кавярень стирчали, як ліс, цибухи, і струмки синього диму повзли, як змії.

Громадський «деллял»¹⁾, завішаний ввесь дукачами на продаж, намагавсь усіх перекричати.

Блищала на сонці черепиця дахів, свіtilись вікна в мечетах, пашів нагрітий камінь, горіли як маки фези, кричали птахи і продавці, дзвенів ме-

1) Оповістник.

таль по кузнях, без перестанку дзюрчала вода, запірав віддих у грудях дух шкури, кави та часнику, бряжчала посуда, шкварчав шашлик, душив усіх пил—і в цьому пеклі життя, у цьому хаосі фарб, ліній, пахощів, згуків, у цій неможливій тісноті—проскакував часом, занявши всю вулицю, новий фаетон під білим парасолем, з елегантними європейцями, як щось чуже, негармонійне, й зникав за хмарою пилу...

А вгорі, над тим бурхливим морем, з високих білих мінаретів, серед блакитного неба, лунав протяглий жалібний спів муезинів: прийдіть, достойні, на поклін богу, прийдіть по рятунок. Немає бога, oprіче бога і Магомет його пророк...

Абібула ледве розгледів батька. Старий Сулейман, у білім халаті і білім тахе¹⁾, так притуливсь до надгробка, що його трудно було одрізнити од каменя. Очі йому вже не служили і навіть окуляри не помагали. Проте він не кидав своєї роботи й зігнутий, скулений, у богомільнім настрої довбав з корану святі слова. У чорній пащі крамниці стояли рядками надгробні камні, розмальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На ляді спав робітник. Закинув голену голову, одкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморщений, жовтий, він скидався на мерця, над яким скоро буде стояти один з надгробків.

Сулейман дуже зрадів, діставши чотки,—без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай: мулла Смаїл, такий достойний, багатий імам і хатіп²⁾, прогнав учора єдиного сина

1) Літня шапочка.

2) Піп і проповідник.

Рустема. Батько не міг врешті стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про бога, сміється з давніх звичаїв і навіть з корану. А що найгірше—на-нявсь в кавярню до ефенді Мухтара, який з муллою у сварці, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.*.

— Кажуть, мулла Смаїл лихий на сина, що не хоче сватать Шерфє, хоч батьки замінялись вже словом,—сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь. Це ж бейнамаз¹⁾, та й годі!.. крий боже мати такого зятя! Великий бог,—Алла икбєр! закінчив старий Сулейман своєю любимою приповідкою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подавсь до кавярні ефенді-Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже тридцять літ він що дня у такий час одвідував її. Абібула подавсь за батьком.

Кавярня торгувала сьогодні добре. Всі хотіли на власні очі бачити, як син такої відомої в місті особи розносить каву, мов простий наймит. Тому в кавярні було аж тісно. Хазяїн поїхав у Симферопіль і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клапоухий.

Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всі його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

— Рустеме! нам кави!..

— Ха-ха!.. Рустеме, неси до нас!.. То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всі служимо один одному,—осміхався Рустем.

¹⁾ Такий, що не виповняє приписів ісламу.

В кутку сиділи якісь селяне. Скромні, похмурі, немов чужі горожанам. Сулейман вступив з ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом—«меджина». Вже п'ять літ не ходить, з того саме часу, як мало не згорів на пожежі. Сьогодні на Азізі будуть молитись дервіші, то може виблагають йому полегкість.

— Алла ікбер!—зітхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей і підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі?—жартували ті з його.

Бекір зацмокав та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші—й гайда до Стамбулу..

Очі в нього сплахнули й червоні вуха світилися на сонці.

— Ч-чорт його знає!—гарячився Бекір:—служи у війську, коли дають «домуз» (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить з свинини юшку, м'ясо дає своїм, а юшку нашим: на, їж!.. Ч-чорт його знає...

— Селям алекім,—привітався новий гість.—А де Рустем?

— А, Джіафер!—радісно скрикнув Рустем і побіг назустріч.

— Так це правда? Ну, розкажуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу....

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрікся грати у твоїй комедії. Як дізнався його батько,

який зміст п'єси, так і насів на Османа. А той дурень злякався і не хоче грати.

— Ну, це байдуже, десь знайдемо другого.

— Завзялись на нас старі. Таке робиться, що страх. Вони нас камінням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеться

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки поможе. Після смерти старих піде все краще,—потішав його Рустем.—А моя справа така: сьогодні приїхав з села один вірний товариш. Треба через нього послати книжок. От ти б і приніс, бо мені не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходь завтра, треба порадитись.

Рустем мусів покинуть товариша: нові гості вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філіжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айше кличе.

Рустем враз зблід і філіжанка затремтіла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилітня Айше, перегнувшись над важким кухлем з водою, лукаво кліпала до нього очима та моргала фарбованими бровами. Вони зайшли в подвір'я, і тут, у темному закутку, Айше дістала з-під ватованого халата зібганий папірець і подала Рустемові.

Рустем так хапавсь прочитати, що мало його не роздер.

«Я вже чула про твою біду, Рустеме,—читав Рустем надряпане напів писаними, напів друкованими літерами.—Та не журись. Господь милосердний. Так, як ти зробив—ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мір'єм. Коли б ти знав, що нині сталося. Батько побачив у мене каламар і перо.

Так на мене кричав, що я плакала і досі очі червоні. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в корані того не стоїть, аби жінка не сміла писати. Тепер пишу батьковим пером. Було б мені, коли б дізнався. Твої книжки читала аж двічі. Хоч мені страшно (од твоїх думок), та ти не смійся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив добре. Вона сміється з тебе і не кохає. Сьогодні Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій Аллах. Твоя Мір'ем».

Коли Рустем вернув до кавярні, щоки в нього горіли і все тіло стало туге й легке, як м'яч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман поскидав капці, поклав ноги у білих панчохах на софу і пахкав з довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїзжим муллою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір.

— Ч-чорт його знає!—низав він плечима, і очі в нього горіли, а вуха світилися на сонці.— Ч-чорт його знає... Пішов я вчора в садок у ханський палац, а там—розумієш—сидить гяур на лаві й обняв чужу жінку, наче свою... Тьху!... погань... Ні, в нас цього нема... Магомет не велів... В Стамбулі цього вже не побачиш, ой, ні... От тільки зберу трохи грошей... Я бідний... Батько, розумієш, і сам не має, що їсти... А тут плати й плати. Бакшіш давай... і скрізь бакшіш. І до війська беруть... Ч-чорт його знає...

Рустем далі не слухав.

* * *

День одійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем і стало тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замовкла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдно в святому місці—Азізі. Пишні «тюрбє»—мавзолеї саїтно сіріють на полі, між будяками й грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі монастир «текє», а над ним стоїть мінарет, як білий привид. Не сплять лиш цвіркуни і фонтани та кліпа очима-зорями небо.

Легко, мов тїнь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов боявся топтати місце, полите кров'ю святого. А може до цього місця торкалась нога Аджідер-мелек-султана, коли він, у давню давнину ще, ніс свою голову по-під пахвою та поливав кров'ю шлях до могили. Кожен раз, коли Абібула тихими ночами простував у «текє» на молитву, він уявляв собі людину без голови, з кривавим горлом, а з-під пахви у неї дивилась на нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно, і серед тиші калатало серце. Властиве, це було добре. Він сам викликав ту уяву, оберегав той страх і той настрій, ворушив його немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в нього гойдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в небо. Так щиро він прагнув єднання з богом.

Абібула підійшов до «текє»; ще нікого не було. Скрізь тихо й темно.

Абібула став під тополею. Чекав. Дививсь на зорі і вбірав в себе таємну тишу святого місця.

Йому було так добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розкошів молитви і тріпала, як птиця, крилами:

Браз од стіни одділилась біла фігура.

— Ахшам хаір олсун¹⁾!..

— Ахшам...

Те «ахшам» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось незвичайним, таємним.

Дєрвіші помалу збірались.

З мороку ночі, як із туману, випливали фігури в довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні і поважні.

Ахшам! ахшам!.. шелестіли слова, як сухе листя, й гинули серед ночі.

В вікні текє блимнув несмілий вогник.

Тихо ступаючи, гордо пройшов у текє шейх²⁾, високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знову вернув додому. Ні до кого не обізвався, ні хто до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торохтів віз.

Дєрвіші сходились. Кидали слово-два, тихо, пошепки й мовкли. Дзвінко дзюрчала вода. Високі тополі все шелестіли. Білили в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до текє віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з роза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

— Меджін... меджін...—хтось сказав зтиха.

Зняли слабого на руки і понесли у текє. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зво-

1) Добрий вечір.

2) Старший дєрвіш, ігумен.

див очей з текє, над яким здіймавсь мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулись. В вікні мінарета мигнула тїнь і зараз розлігся спів муезина—сумний, скрипучий та жалібний.

Всі знялись з місця.

В текє було темно. Тільки коло міграбу¹⁾, де стояв шейх, горіли дві прості лямпи. Низька, закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колись ще білені стіни, холодне сперте повітря—скоріш нагадували запущений склад, аніж дім божий. Ряди стоптаних капців, полишених біля порогу, насичали повітря їдким запахом поту. Люде ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, боже!.. Почалась звичайна мусульманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами підходили дервіші до шейха, вклялися і сідали долі в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне братерське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусідів. Йому здавалось, що його тілю розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж ген далеко, й тремтіло, немов жива каблучка. Горде обличчя в шейха стало поважним, наче застигло. Очі спустив до долу, дививсь, здавалось, на бороду. Усі мовчали. Так тихо стало... Світло притьмарилось, і брудні стіни тісніше зсунулись. Оддаль безвладною масою лежав недужий.

Усі чекали.

Раптом, як з одних грудей, почався спів. Повільний, розмірений, скучний. Слова гупали в пісні, як цїп на току, окреме, виразно:

— Ла-іль—Ал-ла...

1) Вівтарь.

Монотонно і безконечно, наче великі дзигари рахують хвилі:

— Ла-іль—Ал-ла...

Абібула прижмутив очі. Голова в нього хитається в такт пісні і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині.

— Ла-іль—Ал-ла...

На один голос, в такт, без перестанку, без передишки. Все ті ж слова, усе той темп.

Так тягнеться довго. Минають хвилі, години; здається, дні цілі проходять. Він вже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусідів. Всі вони злились разом в одно суцільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу, скучну, монотонну, немов машина помпує воду, або слова хтось ниже на безконечну низку.

— Ла-іль—Ал-ла...

Не то скучно стає Абібулі, не то спати хочеться. Щось налягло на мозок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцнюється, і знов ідуть, як хвилі:

— Ла-іль—Ал-ла...

Сумно так стало в текє; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокійне, там щось ворушиться... Клубком котиться в грудях, бере за горло. Хочеться крикнуть: ти один, боже, все-сильний, могутий, в тобі вся радість, в тобі надія... Ти один, боже! о боже!...

Хтось хлипнув, не здержавсь...

— Алла!..

і збудив назбірану силу, всіх зняв на ноги.

Тремтить в Абібулі тіло і горять вуха. Розгойдана душа рветься хвалити бога, тягне з собою тіло. Щось в ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Немає бога, oprіче бога!..

Плече з плечем, знов тісний круг, братнее коло. Вінок з халатів та з білих чалм. Радісно пісня вирвалася з грудей.

Ля ілля ге—іль Алла-ге...

Ля ілля ге—іль Алла ге...

Жива каблучка уже хитнулася. Раз в той бік, раз в другий. Спочатку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилі гойдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха; гойдається мозок як у колісці, душа бажає розгону і де далі зростає рух. Здається, вітри міцніють, підхоплюють коло. Все швидче та й швидче. Зростає пісня.. дужчає голос, обличчя сяють. Білі халати надулись од вітру і мають поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається вдвоє, в'ється як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

— Е-гè-лла!.. е-гè-лла!..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір в горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е-ггè-лла!.. е-ггè-лла!..

Білі обличчя скривились, тіло б'ється у корчах.. Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потіха. Мов впала з неба. Високий тенор почина пісню—веселу, бадьору, ясну, як янголиний спів:

Юджé султáним
Дердé дёрмáним—
Шу тéнде джáним
Ху де мек íстер-гу!..

— Гу-у!

З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу-у! Один! Ти один, боже, великий боже, даеш лік там, де вже ніхто допомогти не здолає... Душею й тілом прагну сказати, що ти один! Гу-у-у!

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, вілляла та пісня в його члени. Вони всі скачуть, радіють, всі славлять бога... Плигає тіло в шалених руках, хвилюють груди і скаче голова, залита потом, а крізь заплющені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї... Горять... цвітуть... літають... Цілий дощ квітів... Ллють пахощі в груди... Трудно так дихать... Він вже не може співати, він ледве встигає за всіми:

— Гал-гай!.. ай-гай!.. ай-гай!..

Всі—одно тіло, що скаженіє у рухах, всі—один голос, що славить бога:

— Ай-гай... ай-гай...

А пісня бадьорить, а пісня лється, як з неба, весела, радісна, чиста, мов янгол співає.

Хтось плеще в долоні... От хтось сміється—ха-ха!

Алла!..

Швидче, прудкіше, всі разом... Останнім духом... решткою сил.

Хай-хай... Живий... живий... бог живий.

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес... Б'ють китиці фези, мотаються голови, підплигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитаються стіни текє у славу Аллаха...

— Живий... живий... живий...

Ох, яка радість... ох, яке щастя... Небо розкрилось... Янголів видно... мають вже крила... Аж плакати хочеться... сльози душать за горло.

— Ай-хай... ай-хай!..

Танцюйте, радійте!..

Море бушує і ревуть хвилі й лізуть на беріг, щоб все затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, спинились, бліді, схудлі, зів'ялі мов тіні. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочучи ноги, наче павук, підліз під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, ще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впину. Тіло все скаче, як на пружинах. Абідула не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло зникає. Десь щезло. Дух підняв крила, летить і пориває...

— Ай-хай... ай-хай!...

Швидче... ще швидче... Гей швидче... До бога... живого... єдиного бога...

— Хай-хай!...

Мов з пуги лякає—плеще співець у долоні, жене, підганяє, бадьорить, сміється. Летить його пісня, як вихор, росте божевілля. Плазують круг ряден тіла божевільних, як в перелогах. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Клацають зуби. Крик переходить в лемент.

Тремтить текє, хвилює світло, скачуть по стінах налякані тіни й хмарка білої пари висить над колом. Ось-ось паде блискавиця, ось-ось ударить грім, розколе стелю і божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут: хвилює рядна, здіймає вгору, немов тумани, й безвладний каліка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить з кола.

Всі кам'яніють. Сталося чудо. Блискучі очі, повиті млою, застигли як скло.

Врешті хитнулись... Як п'яні...

— Живий!—гуркоче грім з грудей.

— Хай!.. хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветься з грудей. Не крик, а буря.

— Алла!.. Хай-хай!..

Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Трутуться лобами. Гавкають голосно, часто.

— Гав... гав... гав... гав...

Як дикі звірі, як стадо шакалів.

Щезла свідомість. Повна нестяма. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, протягло:

— Гей-х-х-х!..

Хвилі ущушли і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувся. Обвів всіх зором і скрізь побачив здивовані очі.

Всі мов питали:

— Що було? що сталося?

Потому зняли руки до бога і втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А-мінь, а-амінь, а-амінь...

Жалібно, ревно, як сплакани діти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Тиха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня по-під горою, і чорні круглі тюрге важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святому Азізі. Ніс в серці радість, в голові мрії. За ним повзли поволі, як тіні, гуртки дервішів.

Абібула навіть не стямився, як опинився біля дому. Його вивів з задуми чудний якийсь згук.

Немов фіртка скрипнула, чи клямка брязнула. Хто б то міг бути? Батько поїхав з дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муром і швидко зчезла. Що ж то за знак?

Вдома, здається, всі спали.

* * *

Джіафер сподівався гостей. Він зумисне трохи раніше зачинив свою крамницю, щоб мати час усе доглянуть, бо вже пів-року, як в його домі не було хазяйки: він розвівсь з жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забірали у нього час, Джіафер думав про свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так сталося. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по-європейському. Там, опріч заготованих вікон, нічого не було східнього. Оці віденські меблі, образи, статуетки, так гостро заказані кораном, книжки і альбоми—все це недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусульманка, яка знала страх божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачить чоловікові гяурських примхів, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз-у-раз мав діло з ріжним народом, їздив по чужих землях, побував за кордоном, захопився блиском та багатством європейської культури—правда, більше зовнішньої, і вважав своїм обов'язком, обов'язком освідченої людини приєднатись до неї, або, що найменче, не цуратись її. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів, щоб вона ходила по вулиці з одкритим лицем, або щоб показалаь знайомим мущинам, які бували у його в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти корану та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силу-

вать. Він визнавав за жінкою більші права, ніж дає їй іслам, і тим тільки сердив свою правовірну дружину. Різниця в поглядах та в смаках довела врешті до того, що вони обридли одно одному і мушили розійтись. На щастя дітей не було в них. Джіафер тоді зітхнув вільніше. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової та й одводив там душу. З Рустемом сприявлявся особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть вкінці оселився у його. Натура глибока, суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша; той його слухав та мало-помалу втягався у роботу гуртка.

Сьогодні Джіафер був лихий. З спектаклем, вже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надавав йому велику вагу, бо ця новина для Бахчисарая безперечно викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливо через те, що мали виставляти Рустемову п'єсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусульманського життя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля вечері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любий коньяк. Він не крився, що вживає заборонений трюнок. Огрядна постать Джіаферова, вся в чесучі, відкритий рум'яний вид з горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем—той не швидко поверне з роботи, бо кавярню замикано пізно. Але що ж другі? Наче в одповідь на це застукано до дверей і увійшов Абдураїм, молодий мектебдар ¹⁾,

1) Мектебдар—народній учитель.

шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за ним ще двоє молодих софт¹⁾).

Не встигли гості привітатись з хазяїном, як у дверях з'явився відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбику, завишаному брельюками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, верткий, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голосом і без потреби сміявся. «Ну, чого цей приліз?»—скривився Джіафер, видимо нерадий.

— Ха-ха!—сміявся Мустафа, і китиця на фезі в нього метлялась.—Дами наші прогнали мене. Марія Петровна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізніше—підемо в сад... pour passer le temps... весело буде... ха-ха!..

І за кожним разом, коли вимовляв з неможливим акцентом французські слова, повертався на всі боки та позирав на присутніх.

Ефенді Мустафа розвалився на стільці і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чванився тим, що був у поліцмейстера, нотаря та начальника пошти, хоч там з його сміялися та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

Абдураїм більше мовчав або притакував, Джіафер видимо нетерпеливився, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показався Рустем, Джіафер зразу налетів на нього.

— Знаєш, яка неприємність. Беял зрікся оддати нам шоу під театр. Послухав репетицію і сьогодні приніс свою одмову.

— Через що?

¹⁾ Софта—семинарист.

— Боїться... Небезпечно, каже, діло. Що люде скажуть...

— Що ж тепер діяти? Доведеться шукати десь инде.—Рустем був дуже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти п'єсу?—обізвався Абдураїм.

— Конче. Або що?

— Я б не радив цього робити. Ви висміюєте в ній наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що це шкодливо?—глянув на його Рустем.

— А вже ж шкодливо... Наш народ держиться поки що ісламом, слухає своїх імамів і поважає їх. А ви хочете зруйнувати його світогляд, його віру, хоч замість того нічого рівноцінного не даєте йому... Народ треба раніш підготувати.... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідно новим педагогічним вимогам, зробіть його письменим, дайте коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє й через це темний...

— Чекай, чекай!—захвилювався Джіафер.— Мектеб—діло добре, та ним всього не зробиш... Ти кажеш—іслам, коран. А коран каже, що жінка нижча од мужчини, що вона тільки для нього й сотворена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як маграмдью ¹⁾, нашими ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах з мущиною...

Слово «культура» було любимим словом Джіафера, яке його трохи п'янило, од якого очі в нього починали блищати і йому робилося тепло.

Ефенді Мустафа вмішався в розмову: наморщив чоло і оддв губи.

¹⁾ Маграмд—жіноче покривало.

— Ще Бокль написав книжку «Про залежність жінки». Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати од чоловіка... ха-ха!.. *Laisser faire, laissez passer!*.. Ви подивіться на нашу татарку: нігті нафарбувала, спустила до п'ят штани, закуталась, як та копиця... Брр... От наші дами... *Charmant!*..

Він заскакав на стільці, аж китиця од феза на йому заметлялась і забряжчали брельоки.

Рустем поглянув на нього з злістю.

— Мілль, а не Бокль... Нічого Бокль такого не писав.

— Ах, *pardon!*

— Не мектеби допоможуть нашій відсталости, звернувся Рустем до Абдураїма,—бо що з того, коли народ читатиме байки про святого, який по смерті біжить з головою по-під пахвою, а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ в темноті, бо їм це вигодно... Мулли затримують поступ, той світлий день, що сяє вже європейським народам. Проти них і треба боротися... Нам треба будити думку... Треба показати, як живуть другі народи, що вони не невірні, а старші брати, треба будити свідомість... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів ще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організовувати інтелігенцію, міську і сільську, визволяти жінку з неволі... Покажім народові, хто йому ворог, хто друг... От європейцям—тим легше: у них жінка товариш, помішник мушчині, а в нас... Ну, я вас питаю, чи багато знайдеться наших татарок, щоб зважились прилюдно хоч би одкрити лице, або навчилися писати?.. Коли я одружусь...

— Не зразу, не зразу,—гамував Абдураїм,— треба рахуватися з тим, що батьки наші живі ще,

що народ правовірний... Не знаю, чого ви нападаєте на іслам. Його тільки погано розуміють... Коран треба толкувати не так, як досі, а відповідно новим дослідям науки. Тоді одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про це вже писали і Касум Емін і Самі-бей.

— Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, Гете!.. Й ми станемо поруч із другими, ми увіллємось в сім'ю культурних народів,—кричав Джіафер, загрітий суперечкою.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато освічених учителів—мугалімів, тоді у нас все буде, не зараз, а буде,—стояв на своєму Абдураїм і його винищений і заляканий вид, з виразом затятости та обмеження, навіть кривився.

— Панове, ну, що вам мужик? Вєдь, ето горьковській тип... Ха-ха!.. Де наша татарська інтелігенція? У нас нема її. От подивіться у руських—нотарь, дами, начальник почти... Tout le monde! Ціле товариство. Це я розумію, а мужик... Ха-ха!..

— От, їй Богу, я вірю, що людина походить од малпи!—сміявся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сміявся,—так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, messieurs, Спенсер був великий учений, йому можна повірити! Ха ха!..

Розмова де далі ставала палкішою. Софти були на боці Рустема. Гості загрились суперечками і серед диму папірос та випарів кави знявся такий гармидер, що ніхто гаразд не розбірав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів європейських пись-

менників. Татари мусять знати, як і чим живуть європейці, які в них ідеали, які напрямки.

— Виробляйте літературну мову, спільну для всіх татар... Годі нам говорити на різних мовах. Се аномально, що кримський татарин погано розуміє, що пише казанський, а письменника з Тифлісу не всі можуть читать в Оренбурзі або в Баку... Спільна літературна мова і сильна, в європейському дусі, література—от мій девіз!...

— Не забувай, що ми вже робимо дещо в такому напрямку, — гарячився Рустем, — згадай, що було літ за двадцять перед цим! Опріч алькорану та його коментарів, народ нічого не знав. А тепер по наших селах не рідко знайдеш простих свідомих татар. Вони знають, хто вони й чого хочуть...

— Ов, чи багато таких!—кричав Абдураїм.— Не буде багато, поки в нас будуть старосвіцькі мектеби з допотопними методами, поки не переробить усього вчитель...

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причаївсь за порогом і з цікавості висунув голову в двері. Потому насмілився, переступив поріг і підобгавши ноги, сів долі у куточку. Він весь обернувся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчились, немов боялися пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут?—помітив його Джіафер.

— Та... я... до Рустема... нічого, нехай потому,—благав він, немов боявся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бекіре, сідай з нами до гурту,—кликав Рустем.

— Ні, ні... мені й тут добре...—мотав головою Бекір, засоромлений вкрай та весь червоний.

— Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги!—сміявся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на європейський стілець.

Але цеє буде не легко. Азія соромилась і ні за що не хотіла розігнути підобганих ніг.

Так і лишилась в кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про освіту жінок, Бекір ввесь стрепенувся і навіть встав.

— Е... е... розумієш...—заїкнувсь він, — пророк не так казав... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить... Напише до другого: приходь (хай лежить слово моє під каменем)... І буде тому гірше, аніж би наївся болота... Гріх буде, зле... Ч-чорт його знає! Магомет дав закон... Держи його, поки не вмреш. А так—ні, зле... Ч-чорт його знає...

Бекір хвилювався, заїкався і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка... Аллах, як творив чоловіка, то сказав йому дивитись в небо, а жінці в землю... Так все на світі: що краще — мущина, що гірше — жінка. Літо — мущина, а зима — жінка... День знов — мущина, а ніч — жінка... Не дурно-ж поклав так Аллах... Ч-чорт його знає...

І він розводив руками та блискав очима, щиро дивуючись Аллахові, що все так мудро розклав.

Гості сміялись.

Тільки ефенді Мустафа зразу надувся. Його ображало, що якийсь наймит, бідний міщанський арубок устряв до розмови, як з рівними.

Він раптом витяг годинник та забрязкав брельюками.

— Ой-ой!—заверещав він,—а мої дами чекають.. Марія Петровна та Ольга Іванівна... ха-ха!.. Adieu, messieurs!

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брельюки, мигнув рябий лейбик—і ефенді щез за дверима.

— Ну, на що ти кликав ту малпу?—обурився на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам вліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір насмілювався і сів на стілець.

Розмова велась вільніше. Сміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили усіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі і був приголомшений ними. Він боронився, стояв на своєму, упертий немов ослик, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Це просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світились немов рожеві мушлі.

Гості розійшлись пізно, а Рустем з Джіафером все ще вели розмову. Рустем турбувався. Що значить, що й досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кавярні каву. Не на те ж він скінчив медресє, дванадцять літ був софтою.

Червоний досвіток глянув у загразовані вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто. Рустем вийшов на вулицю, щоб освіжити голову, і його стріли перші проміння сонця. В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині абрикоси дримали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймався до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим з'являлись муезини, як чорні духи тих білих веж, і

приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика, як передсмертні ридання грішних, і лунала по рудих скелях, ще темних і холодних...

А сонце вставало.

* * *

Спектакль таки одбувся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдавалось його знайти. Одні одмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других шопи були тісні і невігодні. Джіафер мусів купити дощок та поставити сцену у своєму садку. Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався. Йшли ремісники, робочі, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очі побачити, як далеко сягнула сміливість Рустема, до чого дійшли гріх та розпуста.

На другий день увесь Бахчисарай аж клекотів. По всіх кавярнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотні правовірних повторяли його ймення, оповідали, ділились вражіннями, судили. Найбільш хвилювало те, що в п'єсі осміяний був мулла, темний визискувач народу, який цілком не розуміє духу ісламу та дбає тільки про свій «закят»--десятину. Усі одразу пізнали в ньому відомого в городі, впливового муллу Ібрагіма. Зміст п'єси, окремих подій—переходив із уст в уста, змінювався, розвивавсь та зростав у легенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли ж це видано! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить з відкритим лицем, допоминається прав, добивається освіти й заганяє батька у домовину.

А її коханець бунтує народ. Це ж вже розпуста!
Він хоче зробити гяурів з усіх правовірних! Він
сам невірний та бейнамаз!..

Всі жалкували муллу Смаїла, що мав на старість таку потіху з сина.

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь під'южував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, аніж народ.

Зате молодь була цілком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

Молодих особливо вразило те, що сказав Рустем по спектаклі. В своїй промові Рустем вияснив становище мусульман, занедбаність їх та темноту й закликав до освіти, до європейської культури. Щось нове, нечуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою—і викликало справжній вибух. На другий день Рустем не мав одбою од нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

Чутка про незвичайні події дійшла і до Мір'ем. Вже з лихого настрою батька, з його бурчання, з окремих фраз—вона догадалась, що з Рустемом щось сталося. Але що? Сидячи долі у своїй хаті на повстянім килимку, Мір'ем ламала голову над тим питанням, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке неспокійне. Крізь загратовані вікна лилося світло в низеньку хатину, мигтіло на злоглавах по стінах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло на волі, всі знали, що сталося з її Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними думками у цій старій клітці.

Мір'єм дивувалась. Ніколи перше, поки не знала Рустема, ця маленька хатина не була для неї тісною. Їй було добре й просторо, як у гнізді тепло, у цих мурах, в тісному подвір'ї. Там цілими днями стояв холодок, дивилось синє небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла од рана до вечора поратись біля квіток, що розкішно кущились поміж камінням, і зовсім не почувала туги за світом, за невідомим життям, що кликало її тепер, з-поза цих білих, високих стін. Коли б мати дізналась, що з нею робиться нині, то певно сказала б, що то лихий дух—«джін» увійшов у неї, бо перестала вплітати в коси святі амулети. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої кросна, з-під яких снувались довгі рушники з чудними визерунками, втішалась тихим теплим гніздом, вистланим кидимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на лафу¹⁾ та щебетали, мов горобці коло зерен. Все це минулось. Кросна стояли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги пустими й темними. Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув у душу її нове зерно, що зросло там, як дерево, зацвіло тугою, вродило думи й нові бажання. Їй все хотілось знати. Знати, як живуть люде, що вони думають, чого хочуть, які краї на світі, дерева, звірі, як місяць ходить навкруг землі. Ніхто їй цього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був такий, що міг здійняти із вікон ґрати, розвалити мури та вивести її з них у ширший світ. Вона тяглась до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, щò з ним, яка нова пригода тра-

1) Бесіда.

пилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його ймення та ходить, як ніч.

Мір'єм одсунула роботу. В хаті було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мір'єм встала, поправила свій рожевий фез з дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що їй робити, як довідатись про Рустема. Чи не піти куди? А може поспитать матір? Ні, мати тепер готує їсти і не любить, щоб їй заважали, та й якось ніяково звертатись до неї. Може б піти куди?..

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як в клітці, й сама не знала, що їй почати. Коли б хоч Айше побачити та передати лист. Та Айше певно ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло в фіртку. Чи не вернувсь Абібула? а може батько?

— Хто там?—поспитала Мір'єм.

— Ти вдома, Мір'єм?

— А! це Шерфè!—зраділа Мір'єм і побігла назустріч подрузі. Може вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила у двір. Шерфè і почала розвиватись. Гарна, чорноока дівчина вивинулась з фереджè, немов метелик із капшучка, і засміялась. При зведених чорною фарбою брівках і рум'яних лицах її зуби блищали, немов намисто.

— А що! а що!.. ти гнівалась на мене завжди, коли я сміялась з Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мір'єм поблідла.

— Що ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада... Добре, каже, сталося... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що відколи живе на світі, такого

ще не було... Ти вже скінчила вишивати рушник?
Коли б ти знала, я його бачила...

— Кого?

— Що мене сватає. Він має багато овець і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуси... З села. Ну, я й не хочу... Далеко.

— А що ж той... Рустем?

— Ах, Рустем!.. Ха-ха!.. Знаєш, вони з Джіафером поставили із дощок буду... таку, в якій тютюн сушать... Скликали людей—багато народу і не дали їм їсти. Ха-ха!.. Ну, слухай... Джіафер посивів і став муллою... а Алі перебрався за його дочку й забув певно надіти фереджє... Так з одкритим лицем і показавсь поміж люде... Джіафер каже: закрий лице, а Алі каже: не хочу. Ну, певно, то ж був таки хлопець, а не дівчина. Джіафер сердиться, а Алі плаче... А Рустем перекинувся в халіля і забив чоловіка... ха-ха!..

— Як! забив?—скрикнула Мір'єм.

— Ну, певно, не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулиці. Йшов собі живий і здоровий...

Він не забив!

У Мір'єм одійшло серце.

Ну, це ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нічого не сталось.

Шерфд не вгавала.

— А на кінці Рустем знов став Рустемом і тоді казав людям, щоб всі зробились гяурами, наплювали на Магомета та їли свинину...

— Щоб їли свинину?

— Еге... ха-ха!..

Мір'єм не вірила. Це справді вже щось не-

можливе. Ну, та хвала Аллахові, біда не така ще велика.

Подруги посідали по-під фонтаном, і поки він співав їм свої тихі пісні, вони живились всякими ласощами, яких Шерфè завжди носила повні кишені.

— Шерфè!

— Що, Мір'єм?

— Тобі ніколи не спадало на думку, що ми жінки, живемо по хатах, як птахи в клітці?

— Ні. Або що?

— Не всі так живуть. Широкий світ, а в ньому більше гяурів, ніж нас. У них жінка на волі, куди схоче—ходить, з ким хоче—говорить...

— Вони-ж гяури, а ми правовірні...

— Вони теж вірять в Аллаха. У них жінці і до мечету можна, вчитися можна... Ти не хотіла б учитись, все знати, все бачити?..

— Ха-ха! Я вже училась, як була малою. Доволі.

— То не така наука, як у мектебі. Я часом сижу і думаю... Слухаю, як біжить оця вода з фонтана маленьким струмочком... біжить кудись далеко, через город, поле, через ліси... така весела, жива і бачить різні краї, всяких людей, знає, куди сонце сідає на ніч і звідки встає місяць... Я хотіла б бути струмочком...

— Ха-ха! Чудна! А мені добре й в Бахчисараї.

— Знаєш, я заздрю вітрові. Як бачу, що він біжить хутко, гне наші тополі, летить над землею й співає пісню, я думаю: чом я не вітер...

— Ха-ха! вітер! Він тільки пил здіймає з дороги... Тобі скучно, то й думки лізуть в голову... Ти вдома засиділась... подруг забула. Чом

не приходиш? Приходь... Не довго може будемо вкупі. Певно таки віддадуть мене за того вусатого дідька, що має вівці... Ха-ха!..

— Що?

— Скучно мені буде за Бахчисараєм. Тут мені весело, тут всі мої подруги... Ах, ти не бачила, яку одержу пошила собі Умі...

Шерфѐ запалилась й заторохтіла, немов горох. Сміх дзвенів в горлі, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мір'єм ледве зібрала до купи.

Вона зацікавила навіть Мір'єм.

Врешті зібралась додому. Схопила фереджѐ і влізла в нього, як в шкаралушу. Тільки очі блищали між білим полотном.

Лишившись сама, Мір'єм заходилась писати листа. Хоч операція ця не зовсім безпечна, та тепер це зробить найзручніше: муштин нема вдома, а мати готує їсти. Мір'єм витягла каламар та клаптик паперу з-під софи і сіла за лист. Пальці в неї не дуже слухались, слова розлазились на папері, як раки.

«Хай тобі пошле радість Аллах та має в своїй опіці,—писала Мір'єм.—Ти мене десь не жалієш, Рустеме, що так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там з тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що—не знаю. Тепер пуста Шерфѐ розказала про все, а мені так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину. «Домуз» створіння нечисте і я його ніколи б не їла. Теж слава Аллахові, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може він і дуже розсердив тебе, та все ж битись не слід. А мені знов біда трапилась. Не лякайся, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалілась батькові. А батько давно

був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердився і навіть побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала, я тепер краще ховаю і каламар»...

Стукнуло щось... почувись кроки... Мір'єм вхопила шитво та накрила писання. Серце в неї завмерло і очі поширились... знов тихо. То певно прохожий пройшов по-під вікнами.

«Велику радість мала учора,—писала вона далі.—Абібула приніс цукор у папері, я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша «киз»¹⁾ —Бедріє-ханум вчиться десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже нічого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат»...

— Мір'єм!..

Мір'єм жахнулась. Схопила й приклала мокре писання до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причандали і кинулась з хати.

Скоро вернулась. Витягла зібганий лист і знов писала.

«Як мені душно, як мені тісно тут, коли б ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлопець, а «киз». Батько лиш знає свого Абібулу, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидко випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене. Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає Аллаха твоя Мір'єм».

В кавярні повно. Всі ляди-вікна, одчинені настіж, весело сяли у чорній п'їтьмі. Сизий дим люльок вилітав з вікон і осяяний світлом, висів

1) Дівчина.

як хмара. Безладний гамір, брязк філіжанок, білі чалми, червоні фези й міцний дух кави. Дзвінкий сміх гостей, впрілі обличчя, ліс цибухів, вогники в люльках і бренкіт струн—все це мішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан з чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишна Медіна й величний Стамбул. Бринькав веселий «сәнтер»¹⁾ і засипав хату го-моном струн. Кавярня блищала у темряві ночі, як велика ліхтарня, гуділа, як рій. Стрункий Бекір, в одній сорочці, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тім'я і бив по струнах з таким завзя-ттям, що не чув навіть як його кликали. Рустем вже сам розносив каву. Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, з подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий, як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кости й гучно сміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очі—і під буденні розмови про ціну фруктів або фасолі—тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани сліз, тонкі дівочі кіски.

Ах,—ті красуні!

Твої брови гнуться, як дуги,
А вії стріли пускають,
Білі груди крамниці відкрили,
А щічки медом торгують..

— Ха-ха!—реготала молодь і навіть беззубі хаджі ховали усмішку у білі бороди.

Рустем був щасливий. Мір'ем написала, що готова піти з ним хоч на край світа. От коли б тільки дістати мектеб—і він її вирве із пекла.

1) Цимбаги.

Вони будуть щасливі. Він перестане служити цим товстопиким хаджам, що сидять по канапах, важкі й непорушні, немов мішки з мукою. Він буде робитилюбиме діло, готувати нове покоління до нового життя. А тим часом жваво й зручно розносив дрібні філіжанки і вився поміж гостями, як в'юн. Тому сказав слово, там за-сміявся, встряв на хвилину до гурту і знов варив каву.

Молодь зібралась в окрему купку. Там ішли розмови про недавній спектакль.

Якийсь сільський челядник згадав про свого мулла. Той, як почув, що сталось в Бахчисараї, то так налякався, що кинув правити десятину. Ще може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати!—гукали до нього звідти.

— Овва!—світ не завалиться, як стане менче одним муллою!..

— Він буде годувать його діти...

— Ха-ха!—сміялась молодь.

— Не тепер дасть відповідь, то в день останній, — заскрипів Сулейман. — О! як затрубить тоді сурма і прочитає Аллах книгу в його лівій руці!..

І скинув злим оком на молодь...

Абібула правив сусідам про чудо.

Бліде обличчя світилось в нього немов при місяці, а очі горіли од згадки.

— Холодний вітер повіяв—страх обняв душу... сила Аллаха спустилась з неба... підняла біле рядно, і встав на ноги каліка...

— Тц... тц...—цмокали правовірні та хитали побожно чалмами...

— Дозвольте мені перерізати медом ваші слова,—ввічливо звернувся до нього якийсь мо-

лодик з другого гурту.—Ви кажете—чудо. От я живу на світі вже скільки літ, а чуда не бачив... Та й ніхто з нас не чув про чуда. Чи тільки деревіші можуть бачити чудо?

— Дивно мені,—озвавсь Абібула,—Який ти мусульманин, коли в чуда не віриш? А хіба ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк з ящірками, або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га-га! Коли це було! Тепер не ті часи. Щось не трапляються чуда.

— У бога все можливе...

— Алла ікбер!—зітхнув Сулейман.

Розмова починала усіх цікавити. Очі в старих блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху. Молодь почала осміхатись. Навіть Бекір покинув сантер і настобурчив великі вуха.

— Гей ви, невірні,—гукав Абібула.—Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зопсовані, немов червине яблуко. Ви єднаєтесь з невірними, з гяурами... переймаєте їхні звичаї і їхні думки... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком... О, вірні, казав пророк, єднайтесь тільки поміж собою... Ви любите невірних, а вони вас не люблять... Коли вам добре, вони засмучені, коли вам зле—вони радіють...

— Неправда, вони великий народ, вони сильніші од нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів... Вони освічені... Годі цуратися їх, нам треба в них взяти все, що мають краще... інші часи настали...

Піднявся з-за столу, якийсь правовірний, здоровий як бик, насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою в стіл:

— А я кажу—розпуста!—гукнув він на всю кавярню.—Ви п'єте горілку... забули бога... мечети пустують, скрізь бейнамази.

Очі в нього лізли на лоб і обличчя налилось кров'ю.

Усі схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усі кричали.

— Ви темні... ваші мулли і ваші дервіші!— гукали одні.

— А ви гяури!..

— Ви держите нарід в темноті, а ми бажаєм розвою...

— Дозвольте, дозвольте! я хочу спитати, — скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком.—Скажіть мені, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дервіш?

Розлігся сміх... Бекір звищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч-чорт його знає...

Хаджі обурились.

В Абібули тремтіли руки і білі уста безгучно ворушились.

— Стійте, стійте, чого ви сваритесь! я краще розкажу вам одну історію,—гукнув Рустем.

— Кажи! кажи!

Це зразу втишило галас. Усі любили послухати казку. Хто встав, знов сів на місце. Забряжчали посудом, засьорбали каву й запахкали з люльок. Дим знявся під стелю. Мекка й Медіна заграли вогнями. Правда, хаджі були ще лихі; недобрий вогник не згас ще в їх очах. Ну, що той гршник розкаже? ,

Рустемові дав хтось стілець. Він сів, обтер

вуста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав.

— Ну, слухайте ж... У ті давні часи, коли казкам ще йняли віри, як правді, коли верблюди були ще блохами, черепахи й жаби літали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напитись води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дає йому свого любимого осла і каже: «їдь, брате». Поїхав дервіш і опинився швидко в пустині. Іде і все собі думає, як би йому краще доглянуть осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як схудне або заслабне в дорозі, шейх буде гніватись. То ж дервіш не їсть сам, не п'є, а доглядає осла. Поїть його водою з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок глибокий, злазить з осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослові—з ним розмовляє. Все дума догодить шейхові і його любимчику. Себе не жалує. Стане на ніч під пальмами, всю ніч не спить—все пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старався—сталась пригода: заслаб осел в пустині та й здох. Лежить на жовтім піску, витянув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт—так як гора. Сів перед ним дервіш та й плаче: ну, як я з'явлюся перед шейхові очі? Що йому скажу? Чи я ж не беріг його, мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірить шейх, скаже, що я в тому винен. Та й справді хороший був ослик, людяний, смирний, слухняний.

Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невтішно дервіш, лле сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не п'є, не шукає розваги. — Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищить як

срібло пісок, біліють далекі горби... Сидить на піску дервіш у великій розпуці, а коло нього чорніє тіло осла, немов нечисте сумління. Вже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що ніщо не допоможе, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сів над могилою й плаче. Плаче й не може спинити сліз, що так і ллються на гарячий пісок. Коли так згодом надходить якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотаються горби верблюжі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван. Підходить, аж там сидить білобородий дервіш над свіжою могилою й плаче. Вклонився отаман. «Чого так плачеш невітно, старче?»—питає.—Як же не плакати, ефендім, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю... Й заплакав сильніше, бо людський голос витиснув з серця рясніші сльози.—«Не плач, чоловіче божий... потішся. Усе живе має однакову долю, все, що живе—мусить врешті померти»,—потішає отаман. Підійшли купці з каравану, розділили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув гроші на свіжу могилу, хто хліба для старця—й поїхали далі. А дервіш усе сидить на тому ж місці, сумний, невітний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасливу долю осла. Вже й другий караван надходить. Питають, що сталося.—Ой, поховав...—одказує дервіш.—От тільки сьогодні піском засипав... І показав рукою на свіжу могилу, говорити не може за слізьми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Всі були скуплені та зацікавлені. Чорна кава стигла у філіжанках, сині струмочки диму ліниво здіймались

з люльок і причаївся жар в печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очі горіли, як дві жаринки, червоні вуха світилися, як місяць на сході.

— Ну,—почав знову Рустем,—побачили ті, що на могили гроші, десь певне недурно їх люде наскидали, поклали й свою частину до купи, наскидали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дервіш в пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою путь. А дервіш лишився. Сидів він день, сидів він другий в глибокій жалобі, вкінці заспокоївся трохи і думки обсіли стару його голову:

— Чи варто вертатись до шейха? Та й з чим вертатись? Діла не справив, осел пропав... Тільки розсердиш шейха. Чи не краще лишитись на місці? Тут непогано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збивсь десь з дороги, пропав.—Подумав дервіш, подумав та й залишився. А тим часом пішла по світах чутка, що у пустелі сидить над могилою святого убогий дервіш і плаче з горя, а та могила й святий новітній роблять великі чуда. Слабим вертає здоров'я, сумних потішає, навіть мертвим дарує життя. Почали звідсюди з'їздитись люде, почались молитви над ослячим гробом і справді діялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу силенну і забагатів. Збудував над могилою пишне тюрбе, укрити могилу дорогим оксамитом. Ба незабаром і сам став відомим шейхом, поставив теке, прийняв дервішів та вславився врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув...

Рустем мусів спинитись. Мертві фігури хаджі заворушились; якийсь невиразний гомін розлігся в кавярні. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очі спанули, як вовчі.

Та раз почав, треба кінчати. Рустем вів далі.

— Минуло так щось кілька років. От раз іде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий вже, аж білий. Навколо його прості дервіші. Бачить, стоїть в пустині текé й пишне тюрбé. Захотілось йому перепочити у брата-шейха та поклонитись могилі святого. Завернув, входить, оддав «селям», вклонивсь могилі, коли зирк, а перед ним його давній дервіш, що пропав колись без вісти в дорозі. — «Ти що тут робиш? — здивувався він. — Ти чому не вернувся до мене?» — Ой, шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки звідси до мене в господу. Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та боявся вернутись додому, як люде скидали гроші та молились на могилі покійного. — Я їм забув сказати, що поховав твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав: нехай дають... А оце незабаром збірився їхати до тебе з подарунками, бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче святий: як тобі скажу, що люде молились на могилі осла? — мало не плакав дервіш. — Тоді старий шейх осміхнувся у білу бороду, поклав свою руку на руку дервіша, наблизивсь до його вуха і лагідно мовив: — «Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбé похований дід цього осла».

— Ха-ха-ха! — вибухла молодь голосним сміхом. Але в той регіт увіллялось щось грізне, негармонійне, немов далекий грім. Наче хмара нависла в кавярні. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличчя скривились з гніву. Щось лиховісне було в гарячім повітрі кавярні і навіть Мекка й Медіна злорадно заграли вогнями. От-от щось буде. Це всі почували.

Високий татарин, здоровий, як бик, витріщив очі й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях ужинок гніву. Урешті скочив. Зірвав з голови шапку і грімнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захриплого горла покрив загальний регіт та гвалт.

Рустем звівся на ноги.

— Чого вчепився? Не хочеш слухать—не слухай...

— Він так розказав, як стоїть в казці!— кричала молодь.

— Брехун! гяур! грішник!—хрипіли старші.

Усі схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв вже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над всіми, а жили на в'язах були напружені й грубі, наче матузки.

— Гяуре, вигнаний батьком!—кричав татарин.—Ти зваживсь сміятись з правої віри, з наших святих!..

— Геть!—скрикнув Рустем і схопив в руки стілець.

Кров зашуміла йому в голові. Він вже добре не тямив, що було далі. Знав тільки, що його б'ють і що він б'є. Не чув круг себе крику, не бачив грізних очей, ліз просто на ніж, сліпий, завзятий, сп'янілий—з одним бажанням перемогти.

— Тут ріжуть! вбивають!—кричали в кавярні, і бігли на крик той з вулиці люде.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду тріщали столи, звеніло скло. Одні намагались спинити бійку, а другі рвались до бою. Насилу розборонили.

Блідий, розхристаний Рустем ледве стояв. Він

хотів врешті вийти з кавярні. Зробив кілька кроків, хитнувся і раптом схопивсь за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! забили людину!—хтось крикнув.

Бекір з цікавістю й жахом дививсь Рустемові в очі.

— Швидче додому...—прохав Рустем.

Кинулись кликати фіякра... по чорній вулиці розлігся крик... заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у пільму гвалт і метушилились в кавярні люде, як на пожежі...

Тихо поплив фіякр з Рустемом кривими вулицями. Чорні дома лежать з обох боків, як скелі... Немов не город, а річка темна, глибока... Пливе по ній човен... пливуть мінарети, мов білі щогли... хвилі гойдають Рустема... скачуть, як в танці, зорі, ростуть, зникають... так чудно, так дивно... Чи сон—чи дійсність? Рустем не міг розібрати.

Джіафера не було вдома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодні неприємну новину: ефенді Мустафа з певних джерел дізнався, що Рустемові не дадуть школи, бо вважають його небезпечним—і переказав про це Джіаферові. Джіафер дуже стурбувався і пішов трохи пройтись та обдумати на самоті, як би про це сказати приятелеві, щоб не дуже його засмутити. Повернувши додому, він здивувався, коли побачив в хаті незвичйний рух та чужих людей. Бекір сидів карячки біля дверей і дивився наляканими счима на відомого в городі лікаря, що нахилився над Рустемовим ліжком. Якийсь татарин бігав по хаті, носив щось, переставляв. Що сталося? Бекір зараз схопився на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, запинавсь і без пере-

станку повторяв своє любиме «ч-чорт його знає».—Джіафер насилу розібрав.

Караїм-лікарь врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне з-під шапки кучерів.

— Нічого, нічого, за два тижні хоч весілля гуляй,—хай останнє впаде на твою голову, як у вас кажуть,—кисло шуткував лікарь, і кутики уст не піднімались в нього, а опускались.

З ліжка осміхався блідий Рустем.

— Ну, конче треба було когось дратувати,—підійшов з докором до нього захмарений Джіафер.

— Е, пuste! Лікарь каже, що ніж заліз неглибоко. Мені нічого.

— Ах, Рустем! молодець, їй-Богу! — підбіг Бекір.—Коли б ти бачив, як він його бив... Стільцем... по голові...

Очі в Бекіра засяли од захвату і він зробив руками рух, немов збиравсь розколоти Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він уперся, як цап, і лишивсь на ніч. Скулився долі біля порога і що хвилини скакував—заспаний, наляканий і тороплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправлявся. Його одвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він дістав її у боротьбі з забобонами. Кричали, сміялись, накурювали в хаті і дратували Рустемові нерви. Бекір користувався з кожної вільної хвилини і приносив слабому свіжі новини з вулиці, підслухані розмови, дрібні події дрібного життя крамарів і кумедно показував, як мулли перебірають чотки, а тим часом винохують, що в кого є, щоб узять

десятину. Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз над вечір, коли Рустем міг вже сидіти на ліжку, до його прийшов несподіваний гість—дядько Абдула, грубий, дихавичний, старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаїл не у великій згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалітись на недуги і старість, а потому звів свою мову на розпусту і зневір'я сучасної молоді. Як крається батькове серце, коли у правовірній родині шайтан посіє незгоду! Батько кінчає свій вік, а син починає. Синові легше скоритись. Так навчає пророк і так повинно бути. Бідний мулла Смаїл! Він схуд і що дня має сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли б той прийшов до нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім втопився од довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. Він щиро хотів би знов поєднатися з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав вже готові умови.

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давнє.

Рустем замотав головою.

Ні, він цього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли б батько прийняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов.

Даремне тільки трудив свої старі кости та важке тіло.

Рустем лишився сам. День гас і вікна сірили. Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тінями. Після важкої розмови про батька, Рустем

почув себе краще. Немов щось важке, дошкульне щось скинув з плечей, наче вирізавав з серця болячку. Тепер все ясно. Чув, що стояв досі на роздоріжжі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і освітили розлоге поле життя з його тернами, камінням та будяками, але разом і з цілющою водою, яку він сподівався розбудити, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохались на світ, і серце од них тремтіло. Коли б не оця досадна рана, він знявся б, як стій, і пішов на роботу—велику, важку, солодку роботу. Почував у собі сили. Забув навіть Мір'єм—і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг одділити її од своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе життя, у горі і в щасті, у спільній роботі?

Минали дні. Тремтячими безсилими ногами Рустем ходив вже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки од Мір'єм. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все ж... Чи не дістала його листів? Невже Айшэ загубила, або хто перейняв? Недобра, вона ж певно чула, що сталося з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб Айшэ, але й тої не видно. Рустем ні з ким не діливсь своїм щастям, навіть Джіафер, найщиріший приятель його, нічого не відав про те. Хіба попрохать Джіафера, щоб покликав Айшэ!..

Джіафер розшукав таки Рустемову небогу. Вона клялась і божилась, що передала Мір'єм усі листи, але та нічого їй не давала. Що ж сталося? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Ні. Така як завжди. Чом же не пише? Айшэ низала плечима і витріщала очі. Рустем заходив у голову, не спав по ночах і турбувався. Ходив сердитий, роздратований і сваривсь з Джіафером.

Коли ж за кілька день знов прибiгла Айшe i всунула в руки сiрий клаптик паперу, ще теплий од пробування пiд халатом, на грудях, руки в нього тремтiли так, що вiн роздер цидулку й забув про небогу. Айшe надулась i довго стояла в куточку, здивована й ображена.

«Багацько слiз вилляли мої очi,—читав Рустем,—коли я почула, що тебе мало не вбили. Я зразу хотiла бiгти до тебе, та Аллах у час послав менi розум i за те що дня молюсь i дякую йому. З того вийшло б погане для нас. Айшe казала, що тобi краще, що ти вже ходиш—i за це дякую богови. А вiн би мiг тяжче скарати тебе за твоє глузування з нашої вiри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що маю сказати. Наслав Аллах на мою бiдну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батьковi каву, спалила пiлав, помагаючи матерi, i не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По ночах теж думаю—чи були б ми з тобою щасливи? Чи благословив би Аллах шлюб наш проти волi батькiв наших? Я знаю, вони не так думають, як ми... та вони ще живi, а пророк сказав: спусти перед ними крило твоєї покори, слухайся їх. Ти пишеш, Рустеме, про новий свiт, обiцяєш показати його менi,—душа моя рветься до нього—та чи прийняло б серце наше радiсть, коли б упала на землю сльоза з батькового ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця в мене запались, наче вiд посту, а руки втратили силу. Мої очi не знають сну й червонi од слiз. Аллах милосердний змилювавсь надо мною й сказав менi в серцi моєму: крiпись. Нехай Рустем пiде до батька, впаде йому в ноги i скаже: мiй грiх, моя покута. Тодi твоя буду на

віки. Тоді виблагай в батька дозвіл побратись— і мій тато пристане на це. Такі думи вклав мені бог в серце одної ночі і я не смію зламати його слово. Коли ж цього не зробиш—така моя доля. Кожній людині до шиї Аллах прив'язав його пта-ху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й бо-гом, чесно, одкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мір'ем».

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось яке те кохання?

Так ось що виросло з зерна, що він посіяв у чисту душу!

А, значить, пута темноти сильніші од світ-ла? Бур'яни швидче ростуть, аніж колос?

Кров бухала в голову, і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросі скру хи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що виносив в серці? Все найясніше—волю, надії і міць перемоги?

Й за те він дістане добру хазяйку й покірливу жінку?

Так ось же!

Роздер сірий папірчик на дрібні шматки і ки-нув до долу. Мов дер своє серце.

Впали шматки на поміст, тихо, поволі, мов пер-ший сніг.

Дивився.

— Що вона пише? Що написала?

Почав збирати шматочки, складати до купи. Руки тремтіли, гнів спливав жалем.

Складав базгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтів видушить краплю надії, бив камінь об серце, щоб викресать іскру.

А може... А може, бур'ян не розрісся, може ще можна виполоть хопту. Сам винен... давно не бачив... ота пригода—дурна, непотрібна...

І сів писати. Благав зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш кохання, а ґрунт під ногами... тут гасло світло, яке так трудно було добути.

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де б могла бути Айше?..

Блідий, непевним кроком, блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі одвертались од нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозі мало не цілу крамницю, щоб ублагати Айше. Де б вона могла бути?

Знайшов урешті під мостом, біля фонтану, коли сповняла кухоль водою. Впхав їй до рук солодкі пакунки, благав, щоб зараз бігла. Стежив, як нісся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидче щез з очей блискучий фез, на якому зірками грало вечірнє сонце. Стояв на місці, і серце в нього билось трівожно. Дітвора біля нього крутилась—червоні фези, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил і тихо дзюрчала вода фонтану. Спішили байдужі люде, торохтіли вози по каменистій дорозі і тихо, як привиди, пливли по під стінами білі жінки. Життя точилось своєю чергою і мов тікали од нього вгору стрункі міна-

рети, що підпірали блакитну баню, як мармурові колони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айшэ, як золота кулька й червоні кіски женуться за нею, немов проміння. Засапана, очі горять. Прибігла і вткнула Рустемові в руку назад його лист...

Мір'ем не прийняла... не хоче.

Ага! не прийняла? Ну, добре... ну, дуже добре. Рустем хоче сміятись. Значить мури міцні ще... ті, що він думав звалити... Стоять, рожевіють, немов невинні, немов сміються. Що ж, добре. Нехай сміються, Ще прийде день, що стануть з них лиш купи грузу, коли не зможуть більше держати в тіні людські оселі, заступати світ сонця... А тепер хай рожевіють... хай висисають кров серця... холодні, бездушні, прокляті...

Рустем зняв руку, гнівний, ображений і мов живій істоті грозив мурам...

А діти круtilись біля Рустема, сміялись і щибетали:

— Афуз! афуз! Він сам до себе говорить!..

* * *

— Джіафере!

— Що скажеш, Рустеме?

— Я хочу звідси тікати...

— Як звідси?

— З Бахчисараю. Мені тісно... Я тут не можу. Хочу прохати, щоб мені швидче дали мектеб на селі...

— Чого поїдеш? Не їдь...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровший, хоч ходиш такий похмурий, немов не знать що ста-

лося. Я досі мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть одмовлено. Останні події тобі нашкодили. Всі, що у нас мають силу, що уважають себе цвітом народу—всі проти тебе. Вони кричать на роздоріжжях, що ти небезпечний. Навіть сам муфтій¹⁾ вже знає про тебе.

— І тут стіна. Знов мур став на дорозі...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас, куди не піткнешся, наскочиш на мур. Загородили муром од світа жінку, склали стіну забобонів, і мур темноти стоїть міцний ще, немов фортеця. А ти розбивай собі голову об ті мури, троци своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти ж сам казав недавно, що мури пощербились. Май ясне серце і не сумуй. Невже ти не будеш сміятись з того, що мулли у мечетях кленуть тебе перед народом? Он ще недавно у джумі-джамаї, в соборнім мечеті, хатіп рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: перше ніж запалає вогонь, мусить вибухнути сірий дим...

Рустем ходив по хаті, повісив голову і тіні вкрили його обличчя.

Замовк і Джіафер.

Так трудно... так тяжко... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тіло... За кожний здобуток платиш ціною крові... Простуєш до світла і замість його стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні... блимне, сховається, засвітить знову— і згасне, як Мір'єм... Ах, годі, забути, не згадувать краще... Забігти кудись далеко, забути, загоїть болячку... Як звір, що тіка до нори й зализе там тяжкі свої рани...

¹⁾ Найвища духовна особа у мусульман.

— Поїду...

— Куди?

— А, світ за очі... Аби лиш звідси...

— А наше діло? А товариство?

— Вас тут багато...

— Стидайсь, Рустеме...

— Стидатись? Ха-ха! Хай тим буде стидно, що... Ах, ти не знаєш... Ти нічого не знаєш... коли ти садиш зерно... розумієш, коли ти в поті чола скопаєш ґрунт, вкладеш у нього зерно, поллєш гіркими... коли дочекаєшся врешті стебла і сповниш надією серце... і от тоді, розумієш, за одну ніч виросте пишний бур'ян, заглушить стебло і коли прийдеш на сході сонця—застанеш лиш мертве бадилля,—а! ти знаєш, яка тоді пустка у серці?..

Очі в Рустема блищали, губи тремтіли, він мало не плакав.

— Поїду... кажи, що стидно, кажи, що хочеш, а я не можу...

Він бігав по хаті і серед тиші лунали кроки гучно й трівожно...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату, якийсь не-свій, червоний, радісний і засоромлений. Щось хотів казати і не знаходив слів. Став біля дверей і дивився на Рустема.

Рустем зупинився.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зваживсь. Підбіг до Рустема й, хвилюючись та заїкаючись, почав кидать слова, швидко, безладно:

— Ч-чорт його знає... Ти не ходи в кавярню... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже... Я кажу: за що? Він каже: мені не треба такого слуги.

Рустем гяур, невірний... На, каже, неси йому гроші, що заробив у мене... бачити, каже, не хочу... Ах ти, собаче вухо... Ах ти, копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров і вдарила в очі. Ч-чорт його знає... Я йому кинув гроші до-долу: неси собі сам, я більше в тебе не служу, бо і я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан з твоїм багацтвом!..

Вуха в Бекіра палали, як жар, голос тремтів од обурення і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в вічі? Плюнув в лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем вхопив Бекіра за плечі і дививсь йому в вічі, немов не вірив, що цьому правда.

— А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав ще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув.

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає—мені з вами найкраще...

Очі в нього стали ще більші і блищали од сліз.

Рустем тремтів. Чув, що ввійшло щось у груди, велике, радісне, тепле—і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере?— гукав.— Він таких думок, як ми... Він наш. Покинув службу лиш через мене, він став за мене тоді, як другі... Ти чуєш?

Джіафер осміхався.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь

його глушить бур'ян. Та що тобі з того: ти ж однаково ідеш...

Бекір підвів на Рустема здивовані очі.

Тоді Рустем захопив Бекіра за плечі і, показуючи на Джіафера, скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому... Я нікуди не їду...

І коли так стояли всі троє, схвильовані і радісні, у вікна знадвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпучливий спів мінаретів.

Він линув під небо, падав на землю, бився між горами і плакав, і кликав усіх правовірних прийти до Аллаха благи рятунку...

Чернігів.
1904 р.

У ГРІШНИЙ СВІТ

У ГРІШНИЙ СВІТ.

Новела.

Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні межгір'я, ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застигли, що обступили білу церковцю, немов черниці малу дитину, і пнуться колом по скелях, все вище та й вище, одні по других, одні над другими, до клаптя неба, що таке невеличке, таке тут синє. Бадьорий холод сповняє цю дику чашу, холодні води спадають по сірих каміннях і п'ють їх дикі олені. В синіх туманах гомонить Алма й купають в них сосни свої кострубатії віти. Сплять ще велетні-гори під чорними буками, а по сірих зубцях Бабугана повзуть, мов дим густий, білії хмари.

На дні межгір'я тихо, похмуро. Лиш кволі, жалібні згуки монастирського дзвона сумно лунають в долині...

Манастир вже не спав. З келії матушки-ігуменні вискочила келейниця і кидалась по подвір'ї мов тороплена. Сестра Аркадія, скромно спустивши вії над пісним видом, спішилась до матушки з букетом троянд, ще мокрих од роси, і мов не помічала злих поглядів стрічних черничок. З літньої кухні дим бухав хмарою, а послухки, в темних одежах, блукали по дворі, ліниві і заспані. В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала

чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки, запалені кимсь із прочан.

Дві по́слушки гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як монастир цей обернено в жіночий, сухий, згорблений, знищений, немов викопаний з землі, волікся до церкви. Ледве пересуваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею, що ходором ходила в його сухій руці, він кидав останні искри з погаслих очей у слід коровам та лаявсь:

— У-у!.. кля-а-ті!.. нагидили... женського п-полу!..

І тикав патерицею у слід коровам.

По́слушки осміхались.

З вікна матушки-казначей визирнуло на них бліде, винувате обличчя з великими підведеними очима, з волоссям в бєзладі, без каптура.

— Це вже знов матушка Серафима бачила привиди,—зтиха обізвалась молодша послушка, ззирнувшись з старшою.

В тої блакитні очі сумно всміхнулись.

Гнали корів високо, в гори, на полонину. Гойдаючи злєгка рудими боками, п'ялись по крутих стежках корови, за ними йшли сестри. Попереду молодша—Барвара, міцна, кремезна дівка, за нею Устина, тонка, делікатна, в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насувались чорнії буки, повиті в жалобу тіней, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. Над головами котились хвилі холодного, чорного листу. Навіть сині дзвіночки сіяли холод на трави. Кам'яна стежка, мов тропа дикого звіря, сплітала петлі по боках гори, сюди й назад, все вище та й вище. Рябі мармурові пні буків злізали з дороги униз, немов западались і вже стелили темну корону аж під

ногами. Цупке коріння спліталось у клубки й повзло по горах, немов гадюки. Черниці йшли далі. З одного місця вдалось їм побачити дно ями, малу церковцю і білі дімочки, де жили сестри. В церковці співали. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов янгольські хори, вели побожну пісню. Вона так дивно гучала вгорі, під чорним склепінням.

Устина стала. Вся тиха, просвітлена, слухала співу.

— Ходім,—обізвалась Варвара,—вже пізно... Матушка-ігумення звеліла малину збирати, як вернемо з лісу..

Устина зітхнула

— Колись і я так співала... поки голос не пропав од застуди...— сумно сказала вона.

І понесла у грудях далі, у чорну тишу ліса, ті співи, яких не могла вже добути з слабого горла.

А тиша стояла справді велика. Камінчик, скотившись з-під ратиці корови, суха гіллячка, зачеплена ногою, справляли такий лускіт, наче щось велике валилось в горах і розсипалося. Ця тиша дратувала: хотілось скрикнути, гукнути, хотілось її налякати.

Де-далі попадались вже сосни, старі, руді, кострубаті. Їх довгі галузки спускались в провалля, як руки. По сухій глиці сковзалась нога. Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги або дивились з трави десятками очей на схилені головки синіх дзвіночків.

— А матушка-ігумення й сьогодні сердиті,—обізвалась Варвара...—Давно помирились з матушкою-казначеєю... плакали, цілувались, а знов бучу збили... Кличуть вчора до себе матушку Серафиму:— «Ти, кажуть, знов за своє? Ти знов проти мене бунтуєш сестер? А-а! я знаю, вони тебе більш люблять, аніж мене, бо я, бач,

деспотка, мучу всіх, роботою занужую, голодом морю... Я краще ззім, я собі рибу купую, я все варення з чаєм попила... я... я... Я всім покажу! Я тут ігумення... Всіх прожену, розточу погане кодло, розвію по світу»... А сама аж пожовкла, ціпком стукає по помості і каптур, прости господи, з'їхав на бік... Ну, матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона й каже: «То все Аркадія набрехала»... Кличуть Аркадію. Та—очі до долу, голову на бік—і я не я... то десь Секлета... Кличуть Секлету. Та плаче, присягається... Потому Секлета прилюдно сестру Аркадію брехухою й шпигункою назвала... Мало не бились...

— Та ж чула... Сестра Секлета погано зробила... Для бога все треба стерпіти.

Устина закашлялась.

— Може швидко йдемо?.. Терпіти треба... Не стерпиш, коли Аркадія на всіх набріхує матушці-ігуменні. Та на роботі стояла, а та лінується, а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келії своє їсть... а та судила матушку-ключницю, що скупа... Ну, матушка-ключниця гніваються, а обіди ще гірші, охлянеш на роботі... Пересваряться всі, перегризуться, вогнем дишуть одна на одну, усі сердиті... Слова не промовлять до себе... От як Секлета з Мартою... Пів року не розмовляють уже... вороги люті... По цілих днях кипить у нас, як в пеклі, прости господи гріха, а матушка-ігумення... Ай! як тут гарно!

Послушки зупинились.

Поки вони злазили вгору, діл западавсь їм з-під ніг все глибше та й глибше, вростав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростали і розгортались. З-під сосон, як з вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднилось. По-

вітря зробилось прозорим та ясним, і буки зазеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, спалахнуло листя злото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, вся спалена вогнем, який лизав ще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночі, немов повіті мріями, збігали, як драбина Якова з неба в долину та єднались з далекими тіннями гір, прозорими й легкими, як дим з камильниць. І вся ця гармонія ліній та фарб, цей ранішній сон неба, ця пісня тиші, здіймали душу у небо.

— Яка краса, господи!—зітхнула Варвара.

— Гарно... а в - осени краще, — відповіла Устина.

Вона любила осіннюю пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались і стояли, як стіни храма. Ліс одягався тоді у жовте й червоне листя, а сонце обертало його у золото й вогні. Йй здавалось тоді, що то сонми священників, в золотих ризах, з засвіченими свічками в руках, правлять службу богу, а купи чорних сосон, мов сестри-черниці побожно схилившись, слухають святі слова. Вона чула тоді співи.

Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен з вітрилом, біла церковця.

Так страшно було у такі ночі.

Послушки рушили далі, а за ними рушили й гори, міняючи форми та фарби.

Корови зайшли вже далеко вперед і треба було їх наздогнати. Ліс все густішав, чорнішав.

Скрізь п'ялись сосни, буків вже не було. Стежка ставала прикрішою. Засипана глицею, що віддавала прілим духом, вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим з корінням, сухим і колючим. З трави пахли чебрець та діктамнус. Враз в гущі ліса мигнуло щось і зникло. На́че гіллячки ожили. То проскочили сарни—стрункі, тонконогі. І знов усе тихо. Знов чорне склепіння та вохкий холод.

— Ти кажеш: терпи...—почала знову Варвара.—А правда-ж де? От хоч би й ти. Така тиха, спокійна, вже рясофорна, а ворогів маєш... Всі знають, що ти недужа, не можеш страви нашої їсти... А матушці-ігуменні кажуть, що ти вередуєш... Хто коло неї впадає, улещує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А тебе посилають...

Устина мовчала.

Корови ревли, мабуть товар вже зачули. Тепер полонина була десь близько. Треба було спішити.

Раптом ліс розірвався. Розступилися сосни і обгорнули широку поляну, свіжу, похмуру, куди як на ложе спадали синії роси. Старезний дуб, посажений серед поляни святим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, вітав вже здалеку гостей, просив спочити.

Корови бродили на паші, а чорні буйволиці, малі й горбаті, покинувши їсти, повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима.

Під дубом варив щось на вогнищі пастух.

Можна було вертати додому. Та їм не хотілось. Загріті крутими стежками, напоєні гірським повітрям, по́слушки були веселі.

— Полізем далі, на шпиль, — прохала Варвара.

Вона вся зачервонілась, чула смак волі і зовсім забула про малину.

Устина не змагалась.

Вгорі ліс був густіший та ще чорніший. Гори десь щезли. Настала ніч. Кострубате галуззя, мов чорні ведмежі лаби, простягалось над ними, ловило за спини і било по лиці. Варвара з Устиною раз-у-раз кланялись їм, немов приймали благословення. Засапались, упріли, ледве переводили дух, а лізли далі. Минали галяви з свіжо витолоченою травою, де ще цеї ночі лежали олені; минали невидані в долині квітки, сіри мхи, якими, як косами, пообростали дерева. Все лізли далі. Ще трохи... ось швидко... ще...

І раптом стали. Посліпли. Море світла залляло їм очі. Тремтячі, зворушені, розплющили очі. Перед ними лежав той далекий, грішний світ, з якого вони втекли колись у тиху, чорну яму, принадний, веселий, у сяйві, як мрія, як сам гріх. Далеке море відкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упоена коханням жінка, і блищали на сонці рядки білих домів, як дрібні зуби у неї. Зелені долини стелились як коси. І вся ця дивна країна пливла кудись у морі теплого світла в широкім, необмежнім, блакитнім просторі... З лівого боку важко лежав на землі похмурий Чатирдаг, а з правого—лізла на небо чортова ступанка Бабугана, нагріті скелі, сірі і голі, як земля-мати родила.

Пбслушки скаменіли, як зачаровані. І тоді, як Варвара слухала якісь голоси, солодкі, спокусливі, якісь заклики грішного світу, душа Устини розпускалась в блакитнім повітрі і співала молитву тим чистим голосом, який не міг ніколи добутись з слабого горла.

Варвара перша отямилась.

— А наша малина!—гукнула налякана, і той вигук скинув їх раптом з гори в долину, під білу церковцю та тісні келії.

Знов чорний морок, знов море листу, та ж сама дорога. І поки мчались крутими стежками, як дикі сарни, сусідні гори, залиті вже сонцем, зелені і чорні, високі і нижчі, скакали з ними, росли і спадали, зникали й з'являлись, щоб гнати за ними. Добігли до церкви.

Снують по подвір'ю черниці, немов сновиди. Сюди й туди. З келії в кухню, з кухні у келії. Немов шукають, чого не згубили. Сонце вже припікає. Стоять прочане. Одна черничка гукає другій:

— Сестро Мокрино, неси самовар гостям...

— Неси сама...

І обидві зникають.

Горбата сестра Анфиса сидить вже в краниці поміж образами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов паук той заснована вся паутинням злості, і стежить недобрим оком за ворогами.

Прочане чекають, стоять на подвір'ї. Висока, чорна, суне поважно в капличку до чаші з водою сестра-казначея. У руках має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду прочане. Навіть калітку на поясі в неї захища святий хрест.

Зупиняє Варвару.

— Що ж ви оце робите? Чом малини досі не рвете?.. Та ж матушка-ігумення...

Мовчать виноваті й хапаються бігти.

Матушка Серафима спускає очі до-долу і зтиха каже:

— Знов цієї ночі бачила...

Тепер вже не можна тікати. Матушка-казначей любить звірятись молодшим. Ті її більш розуміють.

Вона спочатку зітхає, вступлює потім підведені очі кудись в простору, у лісову пітьму і сливе шепче:

— Тільки здрімнула—чую знов він стоїть надо мною. Розплющую очі—а він такий благоліпний, кучері в'ються по плечах, щоки рум'яні, очі—як свічі... поклав свою руку на мої плечі та й каже голосом райским:—«Чого лежиш тут на моєму ложі? Це моя келія, я жив тут довго, спав тут, молився»... А мені страшно, вогонь іде по тілі... Чи не сатана то во образі прекраснім, надісланий з пекла во іскушеніє... Свят, свят, свят... А він нахилився, аж кучері лоскочуть...—«Вставай, Серафимо»...

— Матушко, чи не можна нам самовара?—переймають прочане якусь черничку.

— Треба б сестрі Марії...—й проходить далі... Сестра Анфиса стає на дверях крамнички.

— Отак... одна на одну скидають... ліниві ж, господи!—закидає вона свої тенета на черничку.

— А вам яке діло?

— А таке... Дух лінощів побіждається духом працюovitости...

— А про дух сквернословія й забули?... Прочитайте краще для себе... Не дурно про вас кажуть...

— Хай господь пробачить тому, хто лихе каже. А хто казав? Що говорив? Дармоїдки, брехухи... язикозвони... нехай он матушці-ігуменні скажу...

— Кажіть!.. про вас всі знають...

З кухні вискакує сестра Марія. Очі заплакані, червоні.

— Сварились?—цікавиться сестра Анфіса.—
Ай, грішка...

— Помирилися... Три дні мовчали... Аж сумно
стало...

— На довго ж?

— А господь знає...

— Тут прочане самовара відколи просять...
Чаю хочять попитути...

— Самовара? Коли б сестра Секлета... Та
де ж це Секлета?.. Секле-то! Секлето-о-о!..

Даремно носився той поклик по мертвому
дворі, даремно бився об ліс, об стіни церковці,
що тихо дрімала на сонці, вся біла, як вишня
в цвіту. Ніхто не обізвався.

Потиху дзюрчала й спливала у чащі, в кап-
лиці, живуща вода, а над нею палали свічі, як
вогняні квіти.

— Сижу я, тремчу вся,—тягне своє матушка
Серафима,—соромно так мені, чудно, а він на-
хилився і гласом таким соло-одким, таким співо-
очим... Ви смієтеся?—раптом остро питає вона
черничок, наморщивши чоло і вся збілівши.

— Та ні, матушко... господи!..

— Ви смієтеся... я бачу... Та ж то був инок...
инок, кажу вам, чернець, а не хто... У-у! невірні,
у них на думці саме лиш грішне... Марш мені за-
раз малину рвати!.. Геть!.. Не треба мені нікого..
нічого... У-у!..

І скинувши на послушок гнівний, болізний,
як у мучениці, погляд, матушка-казначея підняла
угору довгий сачок, як оборону від напасти, і
пішла до каплички.

На ході вона злегка хиталася і гугнявим го-
лосом вичитувала:

— Святії безсребрениці і чудотворці, Козьмо

й Даміане, посітіте немощі наша, тунє приясте, тунє дадіте...

Золоті хрести на держальні сачка блищали на сонці...

В малиннику тихо. Хоч сестра Секлета вкупі з сестрою Мартою збирали там ягоди, але вони вже півроку не розмовляли з собою.

— А тут були матушка-ігумення,—обізвалась до по́слушок, що саме підходили, Секлета,—про вас питали... Сердяться, що мало збрали ма-лини...

Варвара з Устиною стали на роботу. Вони теж затихли. Самі ж матушка-ігумення сердяться!..

Немов ще тихіше стало в малиннику. Мовчали сестри, мовчки стояли зелені стіни гір, у тишу повилась глибока долина, послана м'ярко зеленим буком, налита золстом сонця; сім чорних горбів мовчки дивились у глиб, а по них сходили рядками сосни, немов чернечі процесії. І тільки глибоко, на дні межгір'я, плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бистрая Алма та розсипала холоднії води по каменястому ложі.

Так сумно стало. Ігумення сердяться!.. Всі ці чотири чернички, що кидали мовчки стиглу малину на дно кошиків, зазнали вже гніву матушки-ігуменні. Всіх їх покарано цею ж зимою. Устині згадалась та пам'ятна зима... По цілих днях і ночах сипав та й сипав сніг і врешті засипав яму. Засипав дороги, засипав ліси, долини і Алму... Од всього світа одрізав... А коли хмари подерлись і сіли на гори, впав з неба холод, неначе гнів божий... Тріщали з ляку дерева, тріщала церква і в'яли сестрички. Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч... Довга, безкрая й сумна, як плащаниця. По цілих днях горіло в келіях світло, куняли над ки-

лимами сестри, згинали спини й псували очі!.. Почались сварки, росла незгода, тяглась ворожнеча, довга, уперта, як ті дні-ночі. Коли ж гасили світло і грішне тіло йшло на спочинок, сон кидав очі і замерзав десь в келії. Не сила було заснути... Так було зимно.

По цілих ночах тремтіли сестрички, а дров не давали... Матушка не звеліла. І от вони со-грішили. Вона, Варвара, Секлета і Марта, та ще дві чернички... Потай, по ночах, порпаючи глибоко в холодний сніг, вони збирали в лісі сухе ломаччя і гріли келії. Дізналась матушка—з монастиря прогнала. Усіх шістьох... Пішли вони з плачем у сніг, у холод, в лихій одежі... Соромно було, жалко... Та вже з дороги їх завернули... Змилювалась ігумення-матушка... Дві не схотіли, пішли у світ... Відтоді й голос пропав у неї, як застудилась.

— Не знати, де тепер Ганна, що не схотіла вернутись?—подумала в голос Устина.

— Я бачила її, як їздила в город,—обізвалася Марта.—Заміж вже вийшла. Чоловік слюсар, вона крамничку має... Така весела, здорова... Згадати, каже, не можу...

— А от Марія померла... царство небесне...—зітхнула Варвара.

Всі теж зітхнули й замовкли.

— Одні кажуть, що з горя, а другі, що застудилась, брівши глибоким снігом, — кинула Секлета.

Ніхто не одповів їй.

Знов тихо стало. Тільки гнулося малинове стебло та дощем падали ягоди в кошик.

— Чого воно так, скажіть мені, сестри!—загадала Варвара і аж очі зробила великі.—Що як перше люде спасались, то й добро другим робили... а тепер...

— Все од бога... Не судить, то й вас не осудять,—строго сказала Устина.

Всі розуміли, на що Варвара натякає.

— Та годі вам!—гукнула весела Секлета. — Лови, Варваро!—і пожбурнула в неї стиглою ягодою.

Варвара розтулила рота, та ягода не попала.

— Ну, тепер ти!—і полетіла малина у рот Секлеті.

— Добра малинка?—обізвався з боку знайомий голос.

Як з землі виросла сестра Аркадія з пісним обличчям, з побожно згорненими на животі руками.

Ніхто не обізвався до неї.

— А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждається...—і бачучи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнулась і нишком подалася далі.

— Христа продала б,—сказала Секлета.

Вони вже кінчали роботу, коли прибігла келейниця.

— Несить швидче малину... та йдіть всі до матушки-ігуменні... Кличуть...

— Ну, щось уже буде!.. — подумали сестрички.

* * *

Кривульками в'ється біла дорога з монастиря святого у грішний світ. Пнуться над нею гори, шумлять старі буки, клекоче в долині Алма...

Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхів'я буків, блищали, як срібні кольони, пні й блукали під ними їх легкі тіні. А там, де сонця нема вже, лізли у небо темні стіни, а з них, глибокі й чорні, дивились холодки.

Йшли по дорозі чернички. Схилені голови, очі червоні, клунки на спинах, ціпки в руках. Попереду Варвара, за нею Устина, а там дві других, що рвали малину. Брели із раю у грішний світ, не стямившись, не спам'ятавшись. Так це все швидко скоїлось!.. Біда заскочила їх, як дощова хмара. Устина ще й досі тремтіла, у неї все ще стояла перед очима висока чорна матушка-ігумення: жовті мішки скачуть під злими очима, ціпок тремтить в руці, золотий хрест плигає по грудях. «Де малина?.. Пожерли!?. Малина моя де!.. Розпутні!.. Геть звідси!..» Сестра Аркадія з пісним обличчям подає свячену водицю, просить напитись... «Геть з очей... Геть звідси!.. Всіх порозгоню... я... я...» Хлюпає вода на поміст, ціпок ходором ходить, хрест скаче на грудях і скачуть мішки під очима...

Потому хаос, щось невиразне, чого й згадати не можна... убогі клунки з убогим манаттям... тремтячі руки... сльози черничок... Слова потіхи крадькома, потай, щоб старші не бачили—і під ногами дорога, довга, ганебна... А мозок немов сокира рубає: «Пожерли? геть звідси!..» й навіть дерева шепочуть у чорних верхів'ях: «Пожерли?.. геть звідси!..».

Лиця в Устини горіли і жаль пік в грудях. Якась малина!..

Сестра Варвара ступала твердо, уперто, — пута рвала. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась. Вся постать казала: далі од раю, ближче до грішного світу.

Позаду—вороги. Йшли мовчки, самотні, немов стіною розділені. Навіть тіні їх нарізно пливли по дорозі.

Сестра Устина була прибита. Не мала сили

нічого забути. Вона не забула своєї келії, тісної та тихої, як домовина... Вечірніх тіней, тремтячих од світла лямпадки... Малога віконця, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце... прекрасний світ божий... Її душа не могла раптом порвати побожних мельодій, чистих і гарних, як янгольські хори. Забути солодкі молитви на кам'яному помості, в кутку темної церкви... Чорних сестричок, що йдуть рядами... Усього того, до чого звикла. Що з нею буде? Куди подітись? В широкому, чужому світі, од якого одвикла. Куди веде ця біла дорога, що плете петлі у горах, чужих, невідомих, холодних?..

А ліс мовчав. Мовчки йшли сестри і кожна з окрема несла свої думи.

Раптом—щось їй причулось... Ні, то причулось...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

Ласкавий голос... Хто це промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє?.. То їй почулось...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

— Сестричко Марто!..

Невже то промовив до ворога—ворог?

Навіть Варвара здригнулась і стала.

Вони озирнулись.

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти і чорні плечі її тремтіли од плачу.

— Прости!

— Хай бог простить!..

Устина глянула на Варвару і бліді уста в неї тремтіли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози...

Щось важке й болоче підкотилося Устині під серце і раптом трісло. Зробилось так легко, так

радісно, як ще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала: сестричко... сестро...

І це маленьке слово, промовлене так широко ворогами отут, на дорозі у грішний світ, слово, яке вона тисячі разів повторяла досі холодними устами там, у монастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов уперше казала: сестро... сестричко...

Воно їх єднало краще, міцніше, як досі... Од його розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний світ...

Всім стало легко. Всі обіймались.

— Сестро Секлето!..

— Сестричко Марто...

Їм всім хотілось як найчастіше казати те слово нове, мов тільки знайдене, просте і рідне.

Їм всім хотілось взятись за руки і йти так далі, в згоді й спокої...

— Сестро Устино...

— Сестро Варваро...

Сонце ховалось за гори і чорний морок вставав із мертвого бору. Та їм байдуже. Вони всі знали, що там, у долині, куди простують, світить ще сонце та б'ється хвиля живого життя...

Чернігів.
Серпень, 1904 р.

З ГЛИБИНИ

Х М А Р И.

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом,—мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні.

Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невиплаканих сліз, вагітна всіми скорботами світа, темна од жалю до нещасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше.

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчить шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидче разом із нею... в мільон раз швидче в повітрі... І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням—«на що? до чого?»— вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видно сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму...

Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі.

У Т О М А.

Душа моя втомлена і навіть той жаль, що почувую, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі мерця...

Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жадного сліду: воно знов стає ясним й блакитним.

Жаль маю до землі, бо тіні, що вкривають її, пересунуться на інше місце, і де було тьмяно і сумно, знов ляже золото сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало одбиває вона красу світа, і коли невдоволена навіть—ламле всі лінії й фабри і *творють* своє.

І маю жаль я до осінньої рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тоді як я...

Тоді як попів надій моїх нерухомою хмарою зависаю над мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померхлю, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим—не розів'ється знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу... Втомився...

САМОТНИЙ.

Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа.

Завжди і всюди чую її любимий приспів.

— А ти самотний!

І ніщо не заглушить—я це знаю—ніщо не заглушить тихого співу: крізь стогін хуги, крізь сміх весни, крізь регіт грому і плюскіт зливи—я все вчуваю:

— Самотний!.. самотний!..

Навколо люде. Блищать їх очі, тремтять їх голоси. І снує срібну нитку розум і золоту серце, хвиля життя виходить з берегів, шумить і грає—і коли до уст моїх торкається келих веселощів—я чую вже знайомий реквієм душі:

— А ти самотний!..

Я плачу. З мого серця теж лється струмок в море людського горя. І хоч тепла рука моя простягнена для дружнього стиску там, де його треба, хоч душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси, а про те... а разом з тим—я чую—встає з глибини, яке вічне прокляття:

— Ха-ха! Ти все ж самотний!..

І коли навіть біля серця мого б'ється кохаюче серце, коли дві іскри злучаються в полемінь щастя, коли здається, що сфінкс розгаданий вже—і тоді навіть...

...І тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болісний й гордий покрик:

— А я... самотний!..

С О Н.

Снилось мені—чи ж снилося мені?—що в грудях у мене лиш половина серця.

Де ж друга?—мучився я.

А та, що лишилась, билась трівожно в грудях і у калатанню кожнім чув я жадливий та владний голос:

— Шукай!

І я шукав.

Широкими світами, потоком життя, між натовпом і тиском мчав я розділене серце і скрізь ввижалась мені рідная половина.

І радісно тоді розкривалися свіжі краї серця, і лилась найкращая кров у другу, здавалось, знайдену половину.

Та я помилявся. Краї хоч зросталися, та не в цілеє серце: усе було дві половині.

Ах, як боліло, коли одривав і волік я, не мчав, а волік вже скривавлене серце, бо все чув голос:

— Шукай!..

І так було довго, і так було завжди...

Та коли врешті настала зима, коли на голову мою впав перший сніг, я знайшов те, чого шукав.

В-останнє стріпнулось спустошене серце й, безсиле, одмовилось, розкрити зів'ялі краї до рідної половини.

І тоді—ви розумієте?—тоді підняв я очі до гори, до білого снігу і зором зацькованого звіря благав його: іди... іди... спадай і покрий на віки...

Так снилося мені—чи ж снилося мені?

PB-14216 SB

5-08

CC

BT

ЗМІСТ III-го ТОМУ.

СТОР.

В путях шайтана	5
На камені	23
Цвіт яблуні	45
Fata morgana	57
Під мінаретами	189
У грішний світ	249
З глибини	
Хмара	269
Утома	270
Самотний	271
Сон	271

PG
3948
K6A6
1924

**Stanford University Libraries
Stanford, California**

Return this book on or before date due.

